

Л. М. ТОЛСТОЙ

ХАДЖИ МУРАТ

Л. М. ТОЛСТОЙ

ХАДЖІ МУРАТ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ—1950

*Переклад з російської
за редакцією А. ХУТОРЯНА.*

*Обкладинка і фронтиспіс
А. ВАНЕЦІАНА.*

Переклад зроблено за виданням: Л. Толстой. Полное собрание
художественных произведений, ГИЗ 1928 — 30 гг.

Я повертався додому полями. Була саме середина літа. Луки зібрали, і тільки що збиралися косити жито.

Є чарівний добір квіток цієї пори року: червоні, білі, рожеві пахучі пухнасті кашки, молочно-білі, з яскравою жовтою серединою «любеш-нелюбеш», із своїм приємним, пряним смородом, жовта свиріпка з своїм медовим запахом, високо стоячі лілові й білі тюльпаноподібні дзвіночки, повзучі горошки, жовті, червоні, рожеві скабіози, ліловий, акуратний, з трохи рожевим пухом і ледве чутним приємним запахом подорожник, волошки, яскравосині на сонці і в молодості і блакитні та червоніючі увечері і на старість, і ніжні, з мигдальним запахом, квіти березки, що ту ж мить в'януть.

Я нарвав великий букет різних квіток і йшов додому, коли помітив у канаві чудовий малиновий, у повному цвіту реп'ях того сорту, який у нас зветься «татаринном» та який старанно обкошують, а коли він випадково скошений, викидають із сіна косарі, щоб не колоти об нього рук. Мені заманулося зірвати цей реп'ях і покласти його в середину букета. Я зліз у канаву і, зігнавши мохнатого джмеля, що вп'явся в середину квітки та солодко й мляво заснув там, почав зривати квітку.

Але це було дуже трудно: мало того, що стебло кололося з усіх боків, навіть крізь хустку, якою я обмотав руку, — воно було таке страшенно міцне, що я морочився з ним хвилин п'ять, по одному розриваючи волокна. Коли я, нарешті, одірвав квітку, стебло вже було все в лахмітті, та й квітка вже не здавалася такою свіжою й гарною. Крім того, вона, своєю грубістю і незграбністю, не пасувала до ніжних квіток букета. Я пожалів, що даремно згубив квітку, яка була гарна на своєму місці, і кинув її. «Яка, одначе, енергія й сила життя», подумав я, згадуючи ті зусилля, з якими я відривав квітку. — Як вона сильно захищала й дорого продала своє життя».

Дорога додому йшла паровими, тільки що зораними чорноземними полями. Я йшов трохи вгору курною чорноземною дорогою. Зоране поле було поміщицьке, дуже велике, отож з обох боків і попереду вгору нічого не було видно, крім чорного, в рівних скибах, ще не боронованого пару. Оранка була добра, і ніде по полю не видно було ні одної рослини, ні одної травинки—все було чорне. «Яка руйнівна істота — людина, скільки знищила різноманітних живих істот, рослин, для підтримання свого життя, думав я, мимоволі шукаючи чого-небудь живого серед цього мертвого, чорного поля. Поперед мене, праворуч від дороги, видно було якийсь кущик. Коли я підійшов ближче до кущика, я впізнав такого самого «татарина», квітку якого я даремно зірвав і кинув.

Кущ «татарина» складався з трьох паростків. Один був відірваний, і, як відрубана рука, стирчав залишок гілки. На інших двох було на кожному по квітці. Квітки ці колись були червоні, а тепер були чорні. Одне стебло було зламане, і половина його, з брудною квіткою на кінці, звисала

вниз; друге, хоч і вимазане чорноземною гряззю, все ще стирчало догори. Видно було, що весь кущик був переїханий колесом і вже потім підвівся і тому стояв боком, але все-таки стояв, — наче вирвали в нього шматок тіла, вивернули нутрощі, відірвали руку, викололи око, але він усе стоїть і не здається людині, яка знищила всіх його братів кругом нього.

«Яка енергія! — подумав я, — все подолала людина, мільйони трав знищила, а цей усе не здається».

І мені згадалась одна давня кавказька історія, частину якої я бачив, частину чув від очевидців, а частину уявив собі. Ця історія, як вона склалася в моєму спогаді й уяві, ось яка.

I

Це було в кінці 1851-го року. Холодного листопадового вечора Хаджі Мурат¹ в'їздив у відлеглий верст на двадцять від російських володінь чеченський немирний аул Махкет, що курився запашним кізяковим димом.

Тільки що затих напружений спів муедзина², і в чистому гірському повітрі, насиченому запахом кізякового диму, виразно було чути, крізь мукання корів та бекання овець, яких розбирали по тісних, як щільники, зліплених одна з одною, саклях аулу, гортанні звуки чоловічих голосів, що спе-

¹ *Хаджі Мурат* (? —1852) — один з керівників реакційного, націоналістичного руху на Кавказі (20—60 рр. XIX ст.), організаторами якого були англійські капіталісти і турецький султан. Приблизно в 1833—1838 рр. приєднався до Шаміля (див. далі) і став найближчим його помічником. 1851 р. перейшов на бік царської влади з наміром використати цей перехід для дальшої боротьби в інтересах Турції і Англії. Під час втечі Х. М. було вбито.

² *Муедзин* — магометанський священнослужитель.

речалися, жіночі й дитячі голоси внизу від фонтана.

Хаджі Мурат цей був славетний своїми подвигами нагіб¹ Шаміля², що не виїздив інакше, як із своїм значком, в супроводі десятків мюридів, що джигітували круг нього. Тепер, закутаний у башлик і бурку, з-під якої стирчала гвинтівка, він їхав з одним мюридом, намагаючись бути якомога менш поміченим, обережно вдивляючись своїми бистрими чорними очима в обличчя жителів, що граплялися йому по дорозі.

В'їхавши в середину аулу, Хаджі Мурат поїхав не вулицею, що вела до майдану, а повернув ліворуч у вузенький завулочок. Підїхавши до другої з завулочку, вкопаної у півгорі саклі, він зупинився, оглядаючись. Під повіткою, перед саклею, нікого не було, а на покрівлі за свіжо вимазаним глиняним димарем, лежала людина, вкрита коужом. Хаджі Мурат торкнув людину, що лежала на покрівлі, рукояткою нагайки і цмокнув язиком. З-під коужа підвівся старик у нічній шапці й лискучому, старому бешметі. Очі старого, без вій, були червоні й вогкі, і він, щоб розліпити їх, кліпав ними. Хаджі Мурат промовив звичайне: «Селям алейкум»³ і відкрив обличчя.

— Алейкум селям, — усміхаючись беззубим ротом, промовив старий, впізнавши Хаджі Мурата, і, звівшись на свої худі ноги, став попадати ними в туплі з дерев'яними каблуками, що стояли

¹ *Нагіб* — заступник.

² *Шаміль* (1798(?) — 1871) — керівник реакційного націоналістичного руху на Кавказі (20—60 рр. XIX ст.). За завданням англійських капіталістів і турецького султана вів антинародну боротьбу за відторгнення Кавказу від Росії, за приєднання його до султанської Турції. В 1859 р. Ш. було взято в полон. Користувався особистою прихильністю царя і з його дозволу виїхав у Мекку, де і вмер.

³ «*Селям алейкум*» — «вітаю тебе» — татарське привітання, на яке відповідають: «*Алейкум селям*».

біля димаря. Взувшись, він, не кваплячись, надів у рукава некритий зморщений кожух і поліз за-дом униз по драбині, приставленій до покрівлі. І одягаючись, і злазячи, старий похитував головою на тонкій зморщеній, засмаглій шиї і, не перестаючи, шамкав беззубим ротом. Зійшовши на землю, він гостинно взявся за повід коня Хаджі Мурата й за праве стремяно, але жвавий, дужий мюрид Хаджі Мурата, швидко злізши з свого коня й відсторонивши старого, замінив його.

Хаджі Мурат зліз з коня і, трохи кульгаючи, увійшов під повітку. Назустріч йому з дверей швидко вийшов років п'ятнадцяти хлопець і здивовано вп'явся чорними, як спіла смородина, блискучими очима в тих, що приїхали.

— Біжи в мечеть, клич батька, — наказав йому старий і, випередивши Хаджі Мурата, відчинив йому легкі рипучі двері до саклі. В той час як Хаджі Мурат увіходив, із внутрішніх дверей вийшла немолода, тонка, худа жінка, в червоному бешметі на жовтій сорочці й синіх шароварах, несучи подушки.

— Прихід твій на щастя, — сказала вона і, перегнувшись удвоє, стала розкладати подушки біля передньої стіни для сидіння гостя.

— Сини твої щоб живі були, — відповів Хаджі Мурат, знявши з себе бурку, гвинтівку й шаблю, і віддав їх старому.

Старий обережно почепив на цвяхи гвинтівку й шаблю біля зброї господаря, яка висіла там, між двома великими тазами, що блищали на гладенько помазаній і чисто вибіленій стіні. Хаджі Мурат, поправивши на собі пістолет за спиною, підійшов до розкладених подушок і, загортаючи черкеску¹,

¹ Черкеска — верхня одіж з сукна.

сів на них. Старий сів біля нього на свої голі п'ятки, заплющив очі, підняв руки долоньями догори. Хаджі Мурат зробив те саме, потім вони обидва, прочитавши молитву, обгладили собі обличчя руками, з'єднавши їх на кінці бороди.

— Не хабар? — спитав Хаджі Мурат старика (тобто, що нового?)

— Хабар іок (нема нового), — відповів старий, дивлячись не в обличчя, а на груди Хаджі Мурата своїми червоними, безживними очима. — Я на пасіці живу, сьогодні тільки прийшов сина провідати. Він знає.

Хаджі Мурат зрозумів, що старий не хоче казати того, що знає і що треба було знати Хаджі Муратові, і, злегка кивнувши головою, не став більше питати.

— Доброго нового нічого нема, — заговорив старий. — Тільки й нового, що все зайці радяться, як їм орлів прогнати. А орли все рвуть то одного, то другого. На минулому тижні російські собаки у Мичицьких сіно спалили, роздерлося б їм лице, — злобно прохрипів старий.

Увійшов мюрид Хаджі Мурата і, м'яко ступаючи великими кроками своїх дужих ніг по долівці, так само, як Хаджі Мурат, зняв бурку, гвинтівку й шаблю та, залишивши на собі лише кинджал та пістолет, сам почепив їх на ті ж самі цвяхи, на яких висіла зброя Хаджі Мурата.

— Він хто? — спитав старий у Хаджі Мурата, показуючи на того, що ввійшов.

— Мюрид мій. Елдар ім'я йому, — сказав Хаджі Мурат.

— Добре, — сказав старий і показав Елдарові місце на повстині, біля Хаджі Мурата.

Елдар сів, схрестивши ноги, і мовчки вп'явся своїми гарними, баранячими очима в обличчя ста-

рого, що розбалакався. Старий розповідав, як їхні молодці минулого тижня піймали двох солдатів, одного вбили, а другого послали у Ведено до Шаміля. Хаджі Мурат неухважно слухав, поглядаючи на двері й прислухаючись до надвірних звуків. Під повіткою перед саклею почулися кроки, двері рипнули, і ввійшов господар.

Господар саклі, Садо, був людина років під сорок, з маленькою борідкою, довгим носом і такими самими чорними, хоч і не такими блискучими очима, як у п'ятнадцятилітнього хлопчика, його сина, що бігав по нього і разом з батьком увійшов до саклі й сів біля дверей. Скинувши біля дверей дерев'яні черевики, господар зсунув на потилицю давно не голеної, заростаючої чорним волоссям голови стару, потерту папаху і ту ж мить сів проти Хаджі Мурата навпочіпки.

Так само, як і старий, він заплющив очі, підняв руки долонями догори, прочитав молитву, обтер руками обличчя й тільки тоді почав говорити. Він розповів, що від Шаміля був наказ затримати Хаджі Мурата, живого чи мертвого, що вчора тільки виїхали посланці Шаміля, і що люди бояться не послухати Шаміля, і що через те треба бути обережним.

— У мене в домі, — сказав Садо, — моєму кунакові, поки я живий, ніхто нічого не зробить. А от у полі як? Думати треба.

Хаджі Мурат уважно слухав та схвально кивав головою, і коли Садо скінчив, він сказав:

— Добре. Тепер треба послати до росіян людину з листом. Мій мюрид поїде, тільки провідника треба.

— Брата Бату пошлю, — сказав Садо. — Покич Бату, — звернувся він до сина.

Хлопчик, як на пружинах, схопився на жваві

ноги й швидко, махаючи руками, вийшов із саклі. Хвилини через десять він повернувся з чорнозасмаглим, жилавим, коротконогим чеченцем у жовтій, що так і розлазилась, черкесці, з обірваними бахромою рукавами і в спущених чорних ноговицях¹. Хаджі Мурат привітався з тим, що прийшов, і ту ж мить, теж не витрачаючи зайвих слів, сказав:

— Можеш відвести мого мюрида до росіян?

— Можна, — весело відповідав Бата. — Все можна. Проти мене жоден чеченець не зуміє пройти. А то інший піде, все обіцяє, та нічого не зробить. А я можу.

— Гаразд, — сказав Хаджі Мурат. — За труд одержиш три, — сказав він, виставляючи три пальці.

Бата кивнув головою на знак того, що він зрозумів, але додав, що йому дорогі не гроші, а він заради честі ладен служити Хаджі Муратові. Всі в горах знають Хаджі Мурата, як він російських свиней бив.

— Добре, — сказав Хаджі Мурат. — Мотуз добрий довгий, а мова коротка.

— Ну, мовчати буду, — сказав Бата.

— Де Аргун завертає, проти кручі, галявина в лісі, два стіжки стоять. Знаєш?

— Знаю.

— Там мої три кінні мене чекають, — сказав Хаджі Мурат.

— Аїя! — киваючи головою, говорив Бата.

— Спитаєш Хан-Магому. Хан-Магома знає, що робити та що говорити. Його відвести до російського начальника, до Воронцова, князя. Можеш?

— Відведу.

¹ Ноговиці — окрема частина взуття з тонкої шкіри, одягається під чоботи.

— Відвести й назад привести. Можеш?

— Можна.

— Відведеш, повернешся в ліс. І я там буду.

— Все зроблю,—сказав Бата, підвівся і, приклавши руки до грудей, вийшов.

— Ще людину в Гехи послати треба, — сказав Хаджі Мурат господареві, коли Бата вийшов. — У Гехах треба ось що, — почав був він, узявшись за один із хозирів¹ черкески, але ту ж мить опустив руку й замовк, побачивши двох жінок, що входили до саклі.

Одна була дружина Садо, та сама немолода, худа жінка, що уклала подушки. Друга була зовсім молода дівчинка в червоних шароварах і зеленому бешметі з запоною із срібних монет, що закривала всі груди. На кінці її недовгої, але товстої, цупкої чорної коси, що лежала між плечима худой спини, було причеплено срібний карбованець; такі самі чорні, смородинові очі, як у батька й брата, весело блищали на молодому обличчі, що намагалося бути суворим. Вона не дивилась на гостей, але видно було, що почувала їх присутність.

Дружина Садо несла низький, круглий столик, на якому були чай, пільгіші², млинці в маслі, сир, чурек (тонко розкачаний хліб) і мед. Дівчинка несла таз, кумган³ і рушник.

Садо і Хаджі Мурат — обидва мовчали весь час, поки жінки, тихо ступаючи у своїх червоних м'яких, безпідшовних чув'яках, ставили принесене перед гостями. Елдар, вп'явшись своїми баранячими очима в схрещені ноги, був нерухомий,

¹ *Хозирі* (газирі) — кишеньки для патронів на грудях черкески.

² *Пільгіші* — невеличкі галушки.

³ *Кумган* — глечик з високою шийкою.

як статуя, весь той час, поки жінки були в саклі. Тільки коли жінки вийшли, і зовсім затихли за дверима їх м'які кроки, Елдар полегшено зітхнув, а Хаджі Мурат дістав один із хозирів черкески, вийняв кулю, що затикала його, і з-під кулі скручену трубочкою записку.

— Синові віддати, — сказав він, показуючи записку.

— Куди відповідь? — спитав Садо.

— Тобі, а ти мені приставиш.

— Буде зроблено, — сказав Садо й переклав записку в хозир своєї черкески. Потім, узявши в руки кумган, він присунув до Хаджі Мурата таз. Хаджі Мурат засукав рукава бешмета на мускулястих, білих вище кистей руках і підставив їх під цівку холодної, прозорої води, яку лив із кумгана Садо. Витерши руки суровим чистим рушником, Хаджі Мурат присунувся до їжі. Те саме зробив Елдар. Поки гості їли, Садо сидів напроти них і кілька разів дякував за одвідини. Хлопчик, що сидів біля дверей, не зводячи своїх блискучих чорних очей з Хаджі Мурата, усміхався, ніби стверджуючи своєю усмішкою батькові слова.

Незважаючи на те, що Хаджі Мурат понад добу нічого не їв, він з'їв тільки трохи хліба, сиру і, діставши з-під кинджала ніжчик, набрав меду й намазав його на хліб.

— Наш мед добрий. Цей рік за всі роки мед: і багато і добрий, — сказав старий, видимо задоволений з того, що Хаджі Мурат їв його мед.

— Спасибі, — сказав Хаджі Мурат і відсунувся від їжі. Елдарові хотілося ще їсти, але він, так само, як і його мюршид, відсунувся від столу й подав Хаджі Муратові таз і кумган.

Садо знав, що, приймаючи Хаджі Мурата, він ризикував життям, бо після сварки Шаміля з

Хаджі Муратом було оголошено всім жителям Чечні, під загрозою страти, не приймати Хаджі Мурата. Він знав, що жителі аулу кожної хвилини могли довідатися про присутність Хаджі Мурата в його домі і могли зажадати його видачі. Та це не тільки не бентежило, але тішило Садо. Садо вважав за свій обов'язок захищати гостя, хоч би це коштувало йому життя, і він радів із себе, пишався з себе за те, що робить так, як слід.

— Поки ти в моєму домі і голова моя на плечах, ніхто тобі нічого не зробить, — повторив він Хаджі Муратові.

Хаджі Мурат подивився в його блискучі очі і, зрозумівши, що це була правда, трохи урочисто сказав:

— Хай тобі буде радість і життя!

Садо мовчки притис руки до грудей на знак вдячності за добре слово.

Затуливши віконниці саклі й заготовивши тріски в каміні, Садо в особливо веселому й збудженому стані вийшов із кунацької¹ й увійшов у ту частину саклі, де жила вся його сім'я. Жінки ще не спали і розмовляли про небезпечних гостей, які ночували в них у кунацькій.

II

Цієї самої ночі з передової фортеці Воздвиженської, за двадцять верст від аулу, в якому ночував Хаджі Мурат, вийшли з укріплення за Шах-гірінські ворота три солдати з унтер-офіцером.

¹ Кунацька — частина саклі для гостей.

Солдати були в кожушках і папах, із скачаними шинелями через плече та у великих чоботях вище колін, як тоді ходили кавказькі солдати. Солдати з рушницями на плечах ішли зразу по дорозі, потім, пройшовши кроків з п'ятсот, звернули з неї і, шарудячи чобітьми по сухому листю, пройшли кроків із двадцять праворуч і зупинилися біля зламаної чинари, чорний стовбур якої було видно й у темряві. До цієї чинари вислався звичайно секрет.

Яскраві зорі, які ніби бігли по маківках дерев, поки солдати йшли лісом, тепер зупинилися, яскраво виблискуючи між оголеним віттям дерев.

— Спасибі,—сухо сказав унтер-офіцер Панов, здіймаючи з плеча довгу, з багнетом, рушницю, і, брязнувши нею, приставив її до стовбура дерева. Три солдати зробили те саме.

— А так і є — загубив, — сердито пробурчав Панов, — або забув, або вискочила дорогою.

— Чого шукаєш? — спитав один із солдатів бадьорим, веселим голосом.

— Люльку, — чорт її знає, куди поділася!

— А чубук цілий? — спитав бадьорий голос.

— Чубук — ось він.

— А в землю просто?

— Ну, де там!

— Це ми влаштуємо швидко.

Курити в секреті заборонялось, але секрет цей був майже не секрет, а швидше передовий караул, який висилали для того, щоб горці не могли непомітно підвезти, як вони робили раніш, гармату й стріляти в укріплення, і Панов не вважав потрібним позбавляти себе куріння й тому згодився на пропозицію веселого солдата. Веселий солдат дістав з кишені ножика і став копати землю. Викопавши ямку, він обгладив її, приладнав до неї

чубучок, потім наклав тютюну в ямку, притиснув його, і люлька була готова. Сірничок загорівся, освітливши на мить вилицювате обличчя солдата, що лежав на животі. У чубуці засвистіло, і Панов почув приємний дух запаленої махорки.

— Влаштував? — сказав він, підводячись на ноги.

— А то як же.

— От молодчина Авдеев! прокурат хлопець. Ану?

Авдеев відвалився набік, даючи місце Панову і випускаючи дим з рота.

Панов ліг на живіт і, обтерши чубук рукавом, почав затягатися.

Накурившись, між солдатами зав'язалася розмова.

— А казали, ротний знову в ящик заліз. Програвся, бач,— сказав один із солдатів лінивим голосом.

— Віддасть,— сказав Панов.

— Звісно, офіцер добрий,— підтвердив Авдеев.

— Добрий, добрий,— похмуро провадив той, що почав розмову,— на мою раду, треба роті поговорити з ним: коли взяв, то скажи скільки й коли віддаси.

— Як рота розсудить,— сказав Панов, відриваючись від люльки.

— Відома річ, громада — великий чоловік,— підтвердив Авдеев.

— Треба, бач, вівса купити та чоботи на весну справити, грошики потрібні, а як він їх забрав...— наполягав незадоволений.

— Кажу, як рота хоче,— повторив Панов. — Не первина: візьме й віддасть.

В ті часи на Кавказі кожна рота завідувала через своїх виборних усім господарством. Вона одержувала гроші від казни, по 6 карбованців 50 копійок на чоловіка, і сама себе харчувала, садила капусту, косила сіно, держала свої вози, пишалася ситими ротними кіньми. А гроші ротні лежали в ящику, ключі від якого були в ротного командира, і траплялося часто, що ротний командир брав позичково з ящика. Так було й тепер, і ось про це й говорили солдати. Похмурий солдат Нікітін хотів зажадати звіту від ротного, а Панов та Авдеев вважали, що цього не треба було.

Після Панова покурив і Нікітін і, підстеливши під себе шинель, сів, прихилившись до дерева. Солдати затихли. Тільки чути було, як вітер ворушив високо над головами маківки дерев. Раптом крізь цей безугавний тихий шелест почулося виття, вищання, плач, регіт шакалів.

— Ач, прокляті, як заходяться,— сказав Авдеев.

— Це вони з тебе сміються, що в тебе пика збоку,— сказав тонкий хохлацький голос четвертого солдата.

Знову все затихло, тільки вітер ворушив гілля дерев, то відкриваючи, то закриваючи зорі.

— А що, Антоновичу,— раптом спитав веселий Авдеев Панова,— буває тобі коли нудно?

— Яка ж нудьга?—неохоче відповідав Панов.

— А мені іншим разом так нудно, так нудно, що, здається, і сам не знаю, що б з собою зробив.

— Ач ти! — сказав Панов.

— Я тоді гроші пропив, то ж усе з нудьги. Накотило, накотило на мене. Думаю: дай, нап'юся.

— А буває, від горілки ще гірше.

— І це було. Та куди дінешся?

— Та чого ж нудьгуєш?

— Я? Та за домівкою нудьгую.

— Що ж — заможнo жили?

— Не те, що заможні, а жили справно. Добре жили.

І Авдеев став розповідати те, що він уже багато разів розповідав тому ж таки Панову.

Адже я охотою за брата пішов,— розповідав Авдеев.— У нього діти, сам—п'ятий, а мене тільки оженили. Матінка просити стала. Думаю: що мені, може, згадають мою добрість. Пішов до пана. Пан у нас добрий, каже: молодець! іди. Так і пішов за брата.

— Що ж, це добре, — сказав Панов.

— А от чи віриш, Антоновичу, тепер нудьгую. І більше від того й нудьгую, що нащо, мовляв, ти за брата пішов. Він, мовляв, тепер царствує, а ти ось мучишся. І що більше думаю, то гірше. Такий гріх, видно.

Авдеев помовчав.

— Може, покуримо знову? — спитав Авдеев.

— Ну, що ж, лаштуй!

Але курити солдатам не довелося. Тільки що Авдеев устав і хотів лаштувати знову люльку, як крізь шелест вітру почулися кроки по дорозі. Панов узяв рушницю й штовхнув ногою Никітіна. Никітін встав на ноги й підняв шинель. Звівся й третій — Бондаренко.

— А я, братця, який сон бачив...

Авдеев шикнув на Бондаренка, і солдати замерли, прислухаючись. М'які кроки людей, взутих не в чоботи, наближались. Дедалі виразніше чути було в темряві хрускіт листя й сухих гілок. Потім почувся гомін тією особливою, гортанною мовою,

якою говорять чеченці. Солдати тепер не тільки чули, але й побачили дві тіні, що проходили в про-світі між деревами. Одна тінь була нижча, дру-га — вища. Коли тіні порівнялися з солдатами, Панов, з рушницею на руку, разом із своїми двома товаришами виступив на дорогу.

— Хто йде? — крикнув він.

— Чечен мирна, — заговорив той, що був нижчий. Це був Бата. — Рушниця іок¹ — казав він, показуючи на себе. — Кінезь треба.

Той, що був вищий, мовчки стояв біля свого товариша. На ньому теж не було зброї.

— Вивідувач, значить, до полкового, — сказав Панов, пояснюючи своїм товаришам.

— Кінезь Воронцов кріпко треба, великий справа треба, — говорив Бата.

— Гаразд, гаразд, відведем, — сказав Панов. — Що ж, веди, чи що, ти з Бондаренком, — звернувся він до Авдеева, — а здаси вартовому, при-ходь знову. Гляди, — сказав Панов, — обережніше, поперед себе вели йти.

— А це що? — сказав Авдеев, зробивши рух рушницею з багнетом, начебто він заколює. — Штрикну разок — і пара геть.

— Куди ж він здатний, як заколеш? — сказав Бондаренко.

— Ну, марш!

Коли затихли кроки двох солдатів із виві-дувачами, Панов і Никітін вернулися на своє місце.

І чорт їх носить ночами! — сказав Никітін.

— Виходить, треба, — сказав Панов. — А хо-лодно стало, — додав він і, розкотивши шинель, надів і сів до дерева.

¹ Іок — нема.

Годин через дві повернувся й Авдеєв з Бондаренком.

— Що ж, здав? — спитав Панов.

— Здали. У полкового ще не сплять. Просто до нього відвели. А які ці, братіку ти мій, гололобі хлопці хороші, — провадив далі Авдеєв. — Йй богу! Я з ними як розбалакався.

— Ти, звісно, розбалакаєшся, — незадоволено сказав Нікітін.

— Справді, зовсім як російські. Один одружений. Марушка, кажу, бар¹? — Бар, каже. — Баранчук², кажу, бар? — Бар, багато. — Парочка? — Парочка, каже. — Так розбалакалися добре. Хороші хлопці.

— Як же, хороші, — сказав Нікітін, попадись йому тільки сам-на-сам, він тобі тельбухи випустить.

— Мабуть, скоро розвидняться буде, — сказав Панов.

— Еге, вже зірочки гаснути стали, — сказав Авдеєв, сідаючи.

І солдати знову затихли.

III

У вікнах казарм та солдатських домиків давно вже було темно, але в одному з кращих домів фортеці світилися ще всі вікна. Дім цей займав полковий командир Куринського полку, син головнокомандувача, флігель-ад'ютант³ князь Семен Михайлович Воронцов. Воронцов жив з дружиною, Марією Василівною, славетною петербур-

¹ Бар — есть.

² Баранчук — дитина.

³ Флігель-ад'ютант — ад'ютант при царі.

зькою красунею, і жив у маленькій кавказькій фортеці розкішно, як ніхто ніколи не жив тут. Воронцову і особливо його дружині здавалося, що вони живуть тут не тільки скромним, але й повним нестатків життям; тутешніх жителів життя це дивувало своєю надзвичайною розкішшю.

Тепер, о 12 годині ночі, у великій вітальні, з килимом на всю кімнату, із спущеними важкими порт'єрами, за ломберним¹ столом, освітленим чотирма свічками, сиділи господарі з гостями й грали в карти. Один з тих, що грали, був сам господар, довгообразий, білявий полковник з флігель-ад'ютантськими вензелями й аксельбантами², Воронцов, партнером його був кандидат Петербурзького університету, недавно виписаний княгинею Воронцовою вчитель для її маленького сина від першого чоловіка, патлатий юнак похмурого вигляду. Проти них грали два офіцери: один — широколиций, рум'яний ротний командир Полторацький, що перейшов з гвардії, і полковий ад'ютант, що сидів дуже рівно з холодним виразом гарного обличчя. Сама княгиня Марія Василівна, — огрядна, великоока, чорноброва красуня, сиділа біля Полторацького, торкаючись його ніг своїм криноліном³ і заглядаючи до нього в карти. І в її словах, і в її поглядах, і в усмішці, і в усіх рухах її тіла, і в духах, якими від неї пахло, було те, що доводило Полторацького до забуття всього, крім усвідомлення її близькості, і він робив по-

¹ *Ломберний стіл* — від слова ломбер — старовинна гра в карти.

² *Вензель* — початкові літери імені та прізвища, переплетені між собою. Офіцери царських військових частин, яким привласнено було той чи той вензель, їх носили на еполетах чи погонах. *Аксельбант* — плетений шнур, що його носили на грудях ад'ютанти й офіцери генерального штабу.

³ *Кринолін* — спідниця на сталених пружинах або на китовому вусі.

милку за помилкою, дедалі більше дратуючи свого партнера.

— Ні, це неможливо! Знов просолив туза! — увесь почервонівши, промовив ад'ютант, коли Полторацький скинув туза.

Полторацький, наче прокинувшись, не розуміючи, дивився своїми добрими, широко розставленими чорними очима на незадоволеного ад'ютанта.

— Ну, пробачте йому! — усміхаючись, сказала Марія Василівна. — Бачите, я вам казала, — звернулася вона до Полторацького.

Та ви зовсім не те казали, — усміхаючись, сказав Полторацький.

— Хіба не те? — сказала вона і теж усміхнулася. І ця усмішка на відповідь так страшенно схвилювала й обрадувала Полторацького, що він багрово почервонів і, схопивши карти, став тасувати їх.

— Не тобі тасувати, — суворо сказав ад'ютант і став своєю білою, з перснем рукою здавати карти так, начебто він тільки хотів швидше позбутися їх.

До вітальні ввійшов князів камердинер¹ і доповів, що князя просить черговий.

— Пробачте, панове, — сказав князь, з аглицьким акцентом говорячи по-російськи. — Ти за мене, Магіє, сядеш.

— Згодні? — спитала княгиня, швидко й легко встаючи на весь свій високий зріст, зашелестівши шовком і усміхаючись своєю сяючою усмішкою щасливої жінки.

— Я завжди на все згоден, — сказав ад'ютант, дуже задоволений з того, що проти нього грає

¹ Камердинер — лакей при особі пана.

тепер зовсім не вміюча грати княгиня. Полторацький же тільки розвів руками, усміхаючись.

Робер закінчувався, коли князь вернувся до вітальні. Він прийшов особливо збуджений і веселий.

— Знаєте, що я вам запропоную?

— Ну?

— Випиймо шампанського.

— До цього я завжди готовий,— сказав Полторацький.

— Що ж, це дуже приємно,— сказав ад'ютант.

— Василю, подайте,— сказав князь.

— Навіщо тебе кликали? — спитала Марія Василівна.

— Був черговий і ще одна людина.

— Хто? Що? — поспішно спитала Марія Василівна.

— Не можу сказати,— знизавши плечима, сказав Воронцов.

— Не можеш сказати,— повторила Марія Василівна. — Це ми побачимо.

Принесли шампанське. Гості випили по склянці і, закінчивши гру та розраховувались, стали прощатися.

— Вашу роту завтра призначено в ліс? — спитав князь Полторацького.

— Мою. А що?

— То ми побачимося завтра з вами,— сказав князь, злегка усміхаючись.

— Дуже радий,— сказав Полторацький, добре не розуміючи того, що йому говорив Воронцов, і заклопотаний тільки тим, як він зараз потисне руку Марії Василівни.

Марія Василівна, як завжди, не тільки міцно потисла, але й дуже струснула руку Полторацького. І ще раз нагадавши йому його помилку,

коли він пішов з бубнів, вона усміхнулась до нього, як здалося Полторацькому, чарівною, ласкавою й значущою усмішкою.

Полторацький ішов додому в тому піднесеному настрої, який можуть розуміти тільки люди, як він, що вирости й виховались у світі, коли вони, після місяців відлюдного військового життя, знову зустрічають жінку з свого давнього кола. Та ще таку жінку, як княгиня Воронцова.

Підійшовши до домика, в якому він жив з товаришем, він штовхнув вхідні двері, але двері були замкнені. Він стукнув,—двері не відчинилися. Йому стало досадно, і він почав барабанити в замкнені двері ногою й шаблею. За дверима почувлися кроки, і Вавило, кріпак, дворовий служник Полторацького, відкинув заціпку.

— Чого надумав замикати? Йолоп.

— Та хіба можна, Олексію Володимир...

— Знову п'яний. Ось я тобі покажу, як можна...

Полторацький хотів ударити Вавила, але передумав.

— Ну, чорт з тобою. Свічку засвіти.

— Цю ж хвилину.

Вавило був справді напідпитку, а випив він тому, що був на іменинах у каптенармуса. Повернувшись додому, він задумався про своє життя в порівнянні з життям Івана Матвійовича, каптенармуса. Іван Матвійович мав прибутки, був одружений і сподівався через рік вийти в чисту. А Вавила хлопчиком узяли наверх, тобто слугувати панам, і ось уже йому було сорок з чимось літ, а він не женився і жив похідним життям при своєму безтолковому панові. Пан був добрий, бився мало, але яке ж це було життя! «Обіцяв дати вільну, коли повернеться з Кавказу, та куди ж мені

йти з вільною. Собаче життя», думав Вавило. І йому так захотілося спати, що він, боячись, щоб хто-небудь не увійшов і не забрав чого-небудь, накинув зашіпку і заснув.

Полторацький увійшов до кімнати, де він спав разом з товаришем Тихоновим.

— Ну, що, програвся? — сказав, прокинувшись, Тихонов.

— Е, ні, сімнадцять карбованців виграв, і кліко¹ пляшечку розпили.

— І на Марію Василівну дивився?

— І на Марію Василівну дивився, — повторив Полторацький.

— Скоро вже вставати, — сказав Тихонов, — о шостій треба вже виступати.

— Вавило! — крикнув Полторацький. — Гляди, гарненько буди мене завтра о п'ятій.

— Як же вас будити, коли ви б'єтеся.

— Я кажу, щоб розбудив. Чув?

— Слухаю.

Вавило вийшов, несучи чоботи й одягу.

А Полторацький ліг у постіль і, усміхаючись, закурив цигарку й погасив свічку. Він у п'ятьмі бачив перед собою усміхнене обличчя Марії Василівни.

У Воронцових не зразу заснули. Коли гості пішли, Марія Василівна підійшла до чоловіка і, зупинившись перед ним, суворо сказала:

— Eh bien, vous allez me dire ce que c'est?

— Mais, ma chère ...

— Pas de „ma chère“! C'est un émissaire, n'est-ce pas?

¹ Кліко — сорт вина.

— Quand même je ne puis pas vous le dire.

— Vous ne pouvez pas? Alors c'est moi qui vais vous le dire.

— Vous?¹

— Хаджі Мурат? так?—сказала княгиня, яка вже кілька днів чула про переговори з Хаджі Муратом і гадала, що в її чоловіка був сам Хаджі Мурат.

Воронцов не міг заперечувати, але розчарував дружину в тому, що був не сам Хаджі Мурат, а тільки вивідувач, який сповістив, що Хаджі Мурат завтра вийде до нього в те місце, де призначено рубати ліс.

Серед одноманітності життя у фортеці молоді Воронцови — і чоловік і жінка — були раді цій події. Поговоривши про те, яка приємна буде ця звістка його батькові, чоловік із жінкою о третій годині лягли спати.

IV

Після тих трьох безсонних ночей, що їх він провів, тікаючи від висланих проти нього мюридів Шаміля, Хаджі Мурат заснув ту ж мить, як тільки Садо вийшов із саклі, сказавши йому на добраніч. Він спав, не роздягаючись, спершись на руку, що пірнула ліктем у підкладені йому господарем пухові червоні подушки. Недалеко від нього, біля стіни, спав Елдар. Елдар лежав на спині, розкинувши широко свої дужі, молоді

¹ — Ну, ти тепер скажеш мені, в чому річ?

— Але, моя мила...

— Ніяких «милих»! Це — вивідувач, правда?

— Навіть коли б це було так, я все ж не можу сказати.

— Не можеш, то я тобі скажу.

— Ти?

члени, так що високі груди його, з чорними хозирями на білій черкесці, були вище за відкинуту, свіжо голену, синю голову, яка зсунулася з подушки. Відкопилена, як у дітей, з пушком, що ледве вкривав її, верхня губа наче присьорбувала, стикаючись і розпускаючись. Він спав так само, як і Хаджі Мурат, одягнутий, з пістолетом за поясом і кинджалом. У коминку саклі догоряли сучки, і в пічурці ледве світився нічник.

В середині ночі рипнули двері в кунацькій, і Хаджі Мурат ту ж мить підвівся й узявся за пістолет. До кімнати, м'яко ступаючи по долівці, увійшов Садо.

— Чого треба? — спитав Хаджі Мурат, начебто ніколи й не спав.

— Думати треба, — сказав Садо, сідаючи перед Хаджі Муратом. — Жінка з покрівлі бачила, як ти проїхав, — сказав він, — і розповіла чоловікові, а тепер весь аул знає. Оце тільки що прибігала до дружини сусідка, казала, що старики зібралися у мечеті й хочуть зупинити тебе.

— Іхати треба, — сказав Хаджі Мурат.

— Коні готові, — сказав Садо і швидко вийшов з саклі.

— Елдар, — прошепотів Хаджі Мурат, і Елдар, почувши своє ім'я, і, головне, голос свого мюршида, схопився на дужі ноги, поправляючи папаху. Хаджі Мурат надів зброю та бурку. Елдар зробив те саме. І обидва мовчки вийшли з саклі під повітку. Чорноокий хлопець підвів коней. На стукіт копит по битій дорозі вулиці чиясь голова висунулася з дверей сусідньої саклі, і, стукаючи дерев'яними черевиками, пробіг якийсь чоловік на гору до мечеті.

Місяця не було, тільки зорі яскраво світили в чорному небі, і в темряві видно було обриси по-

крівель саклей та більший за інші будинок мечеті з мінаретом¹ у верхній частині аулу. Від мечеті долинав гомін голосів.

Хаджі Мурат, швидко прихопивши рушницю, вклав ногу у вузьке стремено і, беззвучно, непомітно перекинувши тіло, сів на високу подушку сідла.

— Бог хай віддячить вам! — сказав він, звертаючись до господаря, шукаючи звичним рухом правої ноги друге стремено, і ледве-ледве торкнув хлопчика, що тримав коня, нагайкою, на знак того, щоб він відійшов набік. Хлопець посторонився, і кінь, нібито сам знаючи, що йому треба робити, бадьорою ходою рушив з провулку на головну дорогу. Елдар їхав ззаду; Садо, в шубі, швидко вимахуючи руками, майже біг за ними, перебігаючи то на один, то на другий бік вузької вулиці. Біля виїзду, через дорогу, показалася, рухаючись, тінь, потім — друга.

— Стій! Хто їде? Зупинись! — крикнув голос, і кілька людей заступили дорогу.

Замість того, щоб зупинитися, Хаджі Мурат вихопив пістолет з-за пояса і надав ходу, спрямовуючи коня просто на людей, що заступали дорогу. Люди, які стояли на дорозі, розійшлись, і Хаджі Мурат, не оглядаючись, великою інохіддю пустився вниз по дорозі. Елдар великою риссю їхав за ним. Позад них ляснуло два постріли, просвистіло дві кулі, які не зачепили ні його, ні Елдара. Хаджі Мурат далі їхав тим самим ходом. Відїхавши кроків з триста, він зупинив трохи засапаного коня і став прислухатися. Спереду, внизу, шуміла прудка вода. Ззаду чути було перегуки півнів в аулі. Крізь ці звуки почувся, на-

¹ *Мінарет* — башта мечеті.

ближаючись, кінський тупіт і гомін позад Хаджі Мурата. Хаджі Мурат торкнув коня й поїхав тим самим рівним проїздом.

Ті, що їхали позаду, мчали й швидко наздогнали Хаджі Мурата. Її було чоловік з двадцять вершників. Це були жителі аулу, які вирішили затримати Хаджі Мурата або, принаймні, щоб очистити себе перед Шамілем, удати, що вони хочуть затримати його. Коли вони наблизились настільки, що їх стало видно в темряві, Хаджі Мурат зупинився, кинувши поводи, і, звичним рухом лівої руки відстебнувши чохол гвинтівки, правою рукою вийняв її. Елдар зробив те саме.

— Чого треба? — крикнув Хаджі Мурат. — Узяти хочете? Ну, беріть!

І він підняв гвинтівку.

Жителі аулу зупинились. Хаджі Мурат, тримаючи гвинтівку в руці, став спускатися в лощину. Кінні, не наближаючись, їхали за ним. Коли Хаджі Мурат переїхав на другий бік лощини, вершники, що їхали за ним, закричали йому, щоб він вислухав те, що вони хочуть сказати. У відповідь на це Хаджі Мурат вистрілив з гвинтівки і пустив свого коня навскач. Коли він зупинив його, погоні за ним уже не чути було; не чути було й півнів, а тільки виразніше чулося в лісі дзюрчання води та вряди-годи плач пугача. Чорна стіна лісу була зовсім близько. Це був той самий ліс, у якому чекали на нього його мюриди. Під'їхавши до лісу, Хаджі Мурат зупинився і, набравши багато повітря в легені, засвистав і потім затих, прислухаючись. Через хвилину такий самий посвист почувся з лісу. Хаджі Мурат звернув з дороги й поїхав у ліс. Проїхавши кроків зо сто, Хаджі Мурат побачив крізь стовбури дерев вогнище, тіні лю-

дей, що сиділи біля вогнища, і до половини освітленого вогнем стриноженого коня в сідлі. Біля вогнища сиділо чотири чоловіка.

Один з людей, що сиділи біля вогнища, швидко встав і підійшов до Хаджі Мурата, взявшись за повід і за стремено. Це був названий брат Хаджі Мурата, завідувач його господарства.

— Огонь погасить, — сказав Хаджі Мурат, злазячи з коня.

Люди стали розкидати вогнище й затоптувати віття, що горіло.

— Був тут Бата? — спитав Хаджі Мурат, підходячи до розстеленої бурки.

— Був, давно пішли з Хан-Магомою.

— Якою дорогою пішли?

— Цією, — відповів Ханефі, показуючи в протилежний бік тієї, якою приїхав Хаджі Мурат.

— Гаразд, — сказав Хаджі Мурат і, скинувши гвинтівку, став заряджати її. — Поберегтися треба, гналися за мною, — сказав Хаджі Мурат, звертаючись до чоловіка, що гасив огонь.

Це був чеченець Гамзало. Гамзало підійшов до бурки, взяв гвинтівку, що лежала на ній у чохлі, і мовчки пішов на край галявини, до того місця, з якого під'їхав Хаджі Мурат. Елдар, злізши з коня, взяв коня Хаджі Мурата і, високо підтягнувши обом голови, прив'язав їх до дерев, потім, так само, як Гамзало, з гвинтівкою на плечах, став на другий край галявини. Вогнище було потушено, і ліс не здавався вже таким чорним, як перше, і на небі хоч і неяскраво, але світилися зорі.

Подивившись на зорі, на Волосожар, що піднявся вже на середину неба, Хаджі Мурат розраховував, що було далеко по опівночі, і що давно вже був час нічної молитви. Він зажадав у Ха-

нефі кумган, який завжди той возив з собою в саквах, і, надівши бурку, пішов до води.

Роззувшись і зробивши обмивання, Хаджі Мурат став босими ногами на бурку, потім сів на литки і, спочатку заткнувши пальцями вуха та заплющивши очі, проказав, звертаючись на схід, звичайну молитву.

Скінчивши молитву, він вернувся на своє місце, де були сакви, і, сівши на бурку, сперся ліктями на коліна і, звисивши голову, заду-мався.

Хаджі Мурат завжди вірив у своє щастя. Починаючи що-небудь, він був наперед твердо переконаний, що йому вдасться, — і все усміхалося йому. Так це було за малими винятками весь час його бурхливого воєнного життя. Так, він сподівався, що буде й тепер. Він уявляв собі, як він з військом, яке дасть йому Воронцов, піде на Шаміля й захопить його в полон та помститься йому, і як російський цар нагородить його, і він знову буде правити не тільки Аварією, але й усією Чечнею, яка скориться йому. З цими думками він не помітив, як заснув.

Йому снилося, як він із своїми молодцями, з піснею й вигуками: «Хаджі Мурат іде», летить на Шаміля й захоплює його з жінками, і чує, як плачуть і ридають його жінки. Він прокинувся. Пісня «Ля іллях»¹ та вигуки «Хаджі Мурат іде» і плач жінок Шаміля — було виття, плач і регіт шакалів, що розбудив його. Хаджі Мурат підвів голову, глянув на небо на сході, яке вже світилося крізь стовбури дерев, і спитав у мюрида, що сидів віддалік від нього, про Хан-Магому. Довідавшись, що Хан-Магома ще не повертався, Ха-

¹ *Ля іллях іль алла* — нема бога, крім бога.

джі Мурат опустив голову і ту ж мить знову задрімав.

Розбудив його веселий голос Хан-Магоми, який повертався з Батою із свого посольства. Хан-Магома ту ж мить підсів до Хаджі Мурата і став розповідати, як солдати зустріли їх та провели до самого князя. Як він говорив із самим князем. Як князь радів й обіцяв уранці зустріти їх там, де росіяни будуть рубати ліс, за Мічиком, на Шалінській галявині. Бата перебивав мову свого товариша, вставляючи свої подробиці.

Хаджі Мурат розпитав докладно про те, якими саме словами відповів Воронцов на пропозицію Хаджі Мурата вийти до росіян. І Хан-Магома і Бата в один голос говорили, що князь обіцяв прийняти Хаджі Мурата як гостя, і робити так, щоб йому добре було. Хаджі Мурат розпитав іще про дорогу, і коли Хан-Магома запевнив його, що він добре знає дорогу і просто приведе туди, Хаджі Мурат дістав гроші й віддав Баті обіцяні три карбованці; а своїм звелів дістати з саквів свою з золотою насічкою зброю та папаху з чалмою, а самим мюридам почиститись, щоб приїхати до росіян в гарному вигляді. Поки чистили зброю, сідла й коней, зорі померкли, стало зовсім видно, і повіяв передранковий вітерець.

V

Рано-вранці, ще поночі, дві роти з сокирами, під командою Полторацького, вийшли за десять верст за Шахгінські ворота і, розсипавши цеп стрільців, як тільки стало розвиднятися, заходились рубати ліс. На восьму годину туман, який зливався з пахучим димом вогкого хмизу, що щипав

пів і тріщав на вогнищах, почав здійматися вгору, і ті, що рубали ліс та перше за п'ять кроків не бачили, а лише чули один одного, стали бачити й вогнища, і завалену деревами дорогу, яка йшла через ліс. Сонце то показувалось світлою плямою в тумані, то знову ховалося. На галявинці, оддалік від дороги, сиділи на барабанах: Полторацький із своїм субалтерн-офіцером¹ Тихоновим, два офіцери третьої роти і колишній кавалергард², розжалуваний за дуель, товариш Полторацького по пажеському корпусу³, барон Фрезе. Навколо барабанів валялися папірці від закусок, недокурки й порожні пляшки. Офіцери випили горілки, закусили й пили портер. Барабанщик відкупорював третю пляшку. Полторацький, дарма що не виспався, був у тому особливому настрої піднесення душевних сил і гарної, безтурботної веселості, що в ньому він почував себе завжди серед своїх солдатів і товаришів там, де могла бути небезпека.

Між офіцерами точилася жвава розмова про останню новину — смерть генерала Слепцова. У цій смерті ніхто не вбачав того найважливішого в житті моменту — закінчення його й повороту до того джерела, з якого воно вийшло, а вбачалося тільки молодецтво хвацького офіцера, який кинувся з шаблею на горців і одчайдушно рубав їх.

Хоч усі, особливо ті офіцери, що побували в сутичках, знали й могли знати, що на війні

¹ *Субалтерн-офіцер* — молодший офіцер у роті, ескадроні, батареї.

² *Кавалергард* — офіцер з полку кавалергардів (кінної гвардії).

³ *Пажеський корпус* — привілейована школа для дітей придворної аристократії, заснована імператором Олександром I в Петербурзі 1802 року.

тоді на Кавказі, та й ніколи і ніде не буває тієї рубанини рукопаш шаблями, яка завжди припускається й описується (а коли й буває така рукопашна шаблями та багнетами, то рубають і колють завжди лише тих, що тікають), — ця фікція рукопашної визнавалась офіцерами й надавала їм тієї спокійної гордості й веселості, з якою вони, одні в молодецьких, інші, навпаки, в найскромніших позах сиділи на барабанах, курили, пили й жартували, не думаючи про смерть, що так само, як Слепцова, могла кожної хвилини спіткати кожного з них. І справді, ніби на підтвердження їх чекання, в середині їх розмови ліворуч від дороги почувся бадьорий гарний звук пострілу з гвинтівки, що різко ляснув, і кулька, весело по-свистуючи, пролетіла десь у туманному повітрі й цокнулась об дерево. Кілька важко-гучних пострілів солдатських рушниць відповіли на ворожий постріл.

— Еге! — крикнув веселим голосом Полторацький, — це ж в цепу? Ну, брат Костю, — звернувся він до Фрезе, — твоє щастя. Іди до роти. Ми зараз таку влаштуємо баталію, що хоч куди! І виставу зробимо.

Розжалуваний барон схопився на ноги й швидким кроком пішов у дим, де була його рота. Полторацькому подали його маленького каро-гнідого кабардинця, він сів на нього і, вишикувавши роту, повів її до цепу в напрямі пострілів. Цеп стояв на узліссі перед спуском у голу балку. Вітер тягнув на ліс, і не тільки спуск балки, а й той бік її було ясно видно.

Коли Полторацький під'їхав до цепу, сонце виглянуло з-за туману, і на протилежному боці балки, біля другого дрібного лісу, що там починався, сажнів за сто, видно було кілька вершни-

ків. Чеченці ці були ті, що переслідували Хаджі Мурата й хотіли бачити його приїзд до росіян. Один з них вистрілив у цеп. Кілька солдатів відповіли йому з цепу. Чеченці від'їхали назад, і стрілянина припинилася. Але коли Полторацький підійшов з ротою, він звелів стріляти і, тільки було передано команду, по всій лінії цепу почулася безперервна, весела, підбадьорююча тріскотнява рушниць, супроводжувана димками, що гарно розходилися. Солдати, тішачись з розваги, квапилися заряджати й випускати заряд за зарядом. Чеченці, очевидно, відчували завзяття і, вискакуючи наперед, один по одному випустили декілька пострілів у солдатів. Один з їх пострілів поранив солдата. Солдат цей був той самий Авдеев, що був у секреті. Коли товариші підійшли до нього, він лежав ниць, тримаючи обома руками рану в животі, і, рівномірно похитуючись, тихо стогнав.

— Тільки став рушницю заряджати, чую, чикнуло, — говорив солдат, що був з ним у парі. — Дивлюсь, а він рушницю випустив.

Авдеев був з роти Полторацького. Побачивши купку солдатів, Полторацький під'їхав до них.

— Що, брат, влучило, — сказав він. — Куди? Авдеев не відповідав.

— Тільки став заряджати, ваше благородіє, — заговорив солдат, що був у парі з Авдеевим, — чую, чикнуло, дивлюся, — він рушницю випустив.

— Те-те, — поцмокав язиком Полторацький. — Що ж, боляче, Авдеев?

— Не боляче, а йти не дає. Горілочка б, ваше благородіє.

Горілка, тобто спирт, який пили солдати на

Кавказі, знайшовся, і Панов, суворо нахмурившись, підніс Авдееву кришку спирту. Авдеев почав пити, але зараз же відхилив кришку рукою.

— Не приймає душа, — сказав він. — Пий сам.

Панов допив спирт. Авдеев знову спробував підвестися і знов опустився. Розстелили шинель і поклали на неї Авдеева.

— Ваше благородіє, полковник їде, — сказав фельдфебель Полторацькому.

— Ну, гаразд, розпорядися ти, — сказав Полторацький і, змахнувши нагайкою, поїхав великою рисою назустріч Воронцову.

Воронцов їхав на своєму аглицькому, кровному рижому жеребці, в супроводі ад'ютанта полку, козака і чеченця-перекладача.

— Що це у вас? — спитав він Полторацького.

— Та ось виїхала партія, напала на цеп, — відповів йому Полторацький.

— Ну, ну, і все ви затіяли.

— Та не я, князь, — усміхаючись, сказав Полторацький, — самі лізли.

— Я чув, солдата поранили?

— Так, дуже жалко. Солдат добрий.

— Тяжко?

— Здається, тяжко, — в живіт.

— А я, ви знаєте, куди їду? — спитав Воронцов.

— Не знаю.

— Невже не догадуєтесь?

— Ні.

— Хаджі Мурат вийшов і зараз зустріне нас.

— Не може бути!

— Вчора вивідувач від нього був, — сказав Воронцов, ледве стримуючи усмішку радості. — Оце повинен чекати мене на Шалінській галявині, то ви розсіпте стрільців до галявини і потім приїжджайте до мене.

— Слухаю, — сказав Полторацький, приклавши руку до папахи, і поїхав до своєї роти. Сам він одвів цеп на правий бік, а з лівого боку звелів це зробити фельдфебелеві. Пораненого Авдеева тимчасом солдати понесли у фортецю.

Полторацький уже повертався до Воронцова, коли побачив позад себе вершників, які наздоганяли його. Він зупинився й почекав їх.

Попереду всіх їхав на білогривому коні, в білій черкесці, в чалмі на папасі і в оздобленій золотом зброї чоловік показний на вигляд. Чоловік цей був Хаджі Мурат. Він під'їхав до Полторацького й сказав йому щось по-татарськи. Полторацький, звівши брови, розвів руками на знак того, що не розуміє, і усміхнувся. Хаджі Мурат відповів усмішкою на усмішку, і усмішка ця вразила Полторацького своєю дитячою добродушністю. Полторацький ніяк не сподівався бачити таким цього страшного горця. Він сподівався похмурого, сухого, чужого чоловіка, а перед ним був зовсім простий чоловік, який усміхався такою доброю усмішкою, що він здавався давно знайомим приятелем. Тільки одне було в ньому особливе: це були його широко розставлені очі, які уважно, проникливо й спокійно дивилися в очі іншим людям.

Піочет Хаджі Мурата складався з чотирьох осіб. Був у цьому почті той Хан-Магома, який сьогодні вночі ходив до Воронцова. Це був рум'яний, з чорними, без вій, яскравими очима, круглолиций чоловік, що сявав життєрадісним ви-

разом. Був іще кремезний, волохатий чоловік, із бровами, що зрослися. Це був тавлинець¹ Ханефі, завідувач усього майна Хаджі Мурата. Він вів із собою заводного коня² з туго наповненими сак-вами. Особливо ж вирізнялися з почту два чоловіки: один — молодий, тонкий, як жінка, в поясі і широкий у плечах, з русою борідкою, що ледве пробивалася, красунь з баранячими очима, — це був Елдар. І другий сліпий на одне око, без брів і без вії, з рудою підстриженою бородою та шрамом через ніс і обличчя, — чеченець Гамзало.

Полторацький показав Хаджі Муратові на Воронцова, який з'явився по дорозі. Хаджі Мурат рушив до нього і, під'їхавши, приклав праву руку до грудей і сказав щось по-тарськи й зупинився. Чеченець-перекладач переклав:

— Віддаюся, каже, на волю російського царя, хочу, каже, послужити йому. Давно хотів. Шаміль не пускав.

Вислухавши перекладача, Воронцов простяг руку в замшевій рукавичці Хаджі Муратові. Хаджі Мурат глянув на цю руку, секунду загаївся, але потім міцно стиснув її та ще сказав щось, дивлячись то на перекладача, то на Воронцова.

— Він каже, ні до кого не хотів виходити, і тільки до тебе, бо ти син сардаря³. Тебе шанує дуже.

Воронцов кивнув головою на знак того, що дякує. Хаджі Мурат ще сказав щось, показуючи на свій почет.

¹ *Тавлинці* — гірське плем'я в північному Дагестані.

² *Заводний кінь* — запасний кінь, що йде на поводі поруч верхівця.

³ *Сардар* — головний командувач, намісник.

— Він каже, що люди ці, його мюриди, будуть, так само як і він, служити росіянам.

Воронцов оглянувся на них, кивнув і їм головою.

Веселий, чорноокий, без вій, чеченець Хан-Магома, теж киваючи головою, щось, мабуть, смішне промовив до Воронцова, бо волохатий аварець¹ вискалив усмішкою свої яскравабілі зуби. А рудий Гамзало тільки блиснув на мить одним своїм червоним оком на Воронцова і знову втупився в уха свого коня.

Коли Воронцов і Хаджі Мурат, в супроводі почту, проїздили назад до фортеці, солдати, зняті з цепу, зібравшись купкою, робили свої зауваження:

— Скільки душ занастив, проклятий, тепер, дивись, як з ним панькатися будуть, — сказав один.

— А то ж як. Перший командир у Шмеля був. Тепер звісно.

— А молодчага, що й казати, джигіт.

— А рудий, рудий, — як звір, скоса поглядає.

— Ух, собака, мабуть.

Всі особливо помітили рудого.

Там, де відбувалося рубання, солдати, що були ближче до дороги, вибігали дивитися. Офіцер крикнув на них, але Воронцов зупинив його.

— Нехай подивляться на свого давнього знайомого. Ти знаєш, хто це? — спитав Воронцов у ближчого солдата, повільно вимовляючи слова з своїм аглицьким акцентом.

¹ Аварці — плем'я, що заселяє Аварію — частину Дагестану.

- Ні, ваше сіятельство.
- Хаджі Мурат, — чув?
- Чому не чути, ваше сіятельство, били його багато разів.
- Ну, і від нього діставалось.
- Так точно, ваше сіятельство, — відповів солдат, задоволений з того, що вдалося поговорити з начальником.

Хаджі Мурат розумів, що говорять про нього, і весела усмішка світилася в його очах. Воронцов у найвеселішому настрої повернувся у фортецю.

VI

Воронцов був дуже задоволений з того, що йому, саме йому, вдалося виманити й прийняти головного, наймогутнішого, другого після Шаміля ворога Росії. Одне було неприємне: командувачем війська у Воздвиженській був генерал Меллер-Закомельський, і власне треба було через нього вести всю справу. А Воронцов усе зробив сам, не доповідаючи йому. Отож могла вийти неприємність. І ця думка отруювала трохи задоволення Воронцова.

Під'їхавши до свого дому, Воронцов доручив полковому ад'ютантові мюридів Хаджі Мурата, а сам увів його до себе в дім.

Княгиня Марія Василівна, гарно вбрана, усміхаючись, разом з сином, шестилітнім красунем, кучерявим хлопчиком, зустріла Хаджі Мурата у вітальні, і Хаджі Мурат, приклавши свої руки до грудей, трохи урочисто сказав через перекладача, який увійшов з ним, що він вважає себе за кунака князя, бо він прийняв його до себе, а що вся сім'я кунака така сама священна для кунака,

як і він сам. І зовнішність і манери Хаджі Мурата сподобались Марії Василівні. А те, що він спалахнув, почервонів, коли вона подала йому свою велику білу руку, ще більше привернуло її на його користь. Вона запросила його сісти і, спитавши його, чи п'є він кофе, звеліла подати. Хаджі Мурат, однак, відмовився від кофе, коли йому подали його. Він трохи розумів по-російськи, але не міг говорити, і коли не розумів, усміхався, і усмішка його сподобалась Марії Василівні так само, як і Полторацькому. А кучерявий, бистроокий синок Марії Василівни, якого мати називала Булькою, стоячи біля матері, не зводив очей з Хаджі Мурата, що про нього він чув, як про незвичайного воїна.

Залишивши Хаджі Мурата в дружини, Воронцов пішов у канцелярію, щоб зробити розпорядження сповістити начальство про вихід Хаджі Мурата. Написавши донесення начальникові лівого флангу, генералові Козловському, в Грозну, та листа батькові, Воронцов поспішив додому, боячись незадоволення жінки за те, що накинув їй чужу, страшну людину, з якою треба було поводитися так, щоб не образити і не занадто ласкаво повестися. Та страх його був даремний. Хаджі Мурат сидів на кріслі, тримаючи на коліні Бульку, пасинка Воронцова, і, схиливши голову, уважно слухав те, що йому говорив перекладач, переказуючи слова Марії Василівни, що сміялася. Марія Василівна говорила йому, що коли він буде віддавати кожному кунакові ту свою річ, яку кунак той похвалить, то йому незабаром доведеться ходити, як Адамові...

Хаджі Мурат, коли входив князь, зсадив з коліна здивованого й ображеного цим Бульку і встав, ту ж мить змінивши грайливий вираз об-

личчя на суворий і серйозний. Він сів тільки тоді, коли сів Воронцов. Продовжуючи розмову, він відповів на слова Марії Василівни тим, що такий їх закон, що все, що сподобається кунакові, те треба віддати кунакові.

— Твоя син кунак, — сказав він по-російськи, гладячи кучеряве волосся Бульки, який виліз йому знову на коліна.

— Він чарівний, твій розбійник, — по-французьки сказала Марія Василівна чоловікові. — Булька став милуватися його кинджалом, він подарував його йому.

Булька показав кинджал вітчимові.

— *S'est un objet de prix*¹, — сказала Марія Василівна.

— *Il faudra trouver l'occasion de lui faire cadeau*², — сказав Воронцов.

Хаджі Мурат сидів, опутивши очі, і, гладячи хлопчика по кучерявій голові, примовляв:

— Джигіт, джигіт.

— Прекрасний, прекрасний кинджал, — сказав Воронцов, витягши до половини наточене булатне лезо з смужкою посередині. — Дякуй.

— Спитай його, чим я можу прислужитися йому, — сказав Воронцов перекладачеві.

Перекладач переказав, і Хаджі Мурат ту ж мить відповів, що йому нічого не треба, але що він просить, щоб його тепер відвели на місце, де б він міг помолитися. Воронцов покликав камердинера й звелів йому виконати бажання Хаджі Мурата.

Тільки-но Хаджі Мурат лишився сам у призначеній йому кімнаті, обличчя його змінилося: зник вираз задоволення і то ласкавості,

¹ Це цінна річ.

² Треба буде знайти нагоду віддарувати його.

то урочистості, і виступив вираз заклопотаності.

Прийом, влаштований йому Воронцовим, був далеко кращий за те, чого він сподівався. Але що кращий був цей прийом, то менше довіряв Хаджі Мурат Воронцову та його офіцерам. Він боявся всього: і того, що його схоплять, закують та зашлють до Сибіру або просто вб'ють, і тому остерігався.

Він спитав у Елдара, що прийшов до нього, де примістили мюридів, де коні і чи не відібрали в них зброї.

Елдар доповів, що коні в князівській стайні, людей примістили в сараї, зброю залишили при них, і перекладач частує їх їжею й чаєм.

Хаджі Мурат здивовано похитав головою і, роздягшись, став на молитву. Скінчивши її, він звелів принести собі срібний кинджал і, вдягшись та підперезавшись, сів з ногами на тахту, очікуючи того, що буде.

О п'ятій годині його покликали обідати до князя.

За обідом Хаджі Мурат нічого не їв, крім плова, якого він узяв собі на тарілку з того самого місця, з якого взяла собі Марія Василівна.

— Він боїться, щоб ми не отруїли його, — сказала Марія Василівна чоловікові. — Він узяв, де я взяла. — І ту ж мить звернулася до Хаджі Мурата через перекладача, запитуючи, коли він тепер знову буде молитися. Хаджі Мурат підняв п'ять пальців і показав на сонце.

— Виходить, скоро.

Воронцов вийняв брегет¹ і натиснув пружинку, — годинник пробив чотири й одну чверть.

¹ Брегет — годинник фірми, заснованої французьким майстром-годинникарем Брегетом.

Хаджі Мурата, очевидно, здивував цей дзвін, і (він) попросив подзвонити ще й подивитися на годинника.

— Voilà l'occasion! Donnez-lui la montre¹,— сказала Марія Василівна чоловікові.

Воронцов ту ж мить запропонував годинника Хаджі Муратові. Хаджі Мурат приклав руку до грудей і взяв годинника. Кілька разів він натискав пружинку, слухав і схвально похитував головою.

Після обіду князеві доповіли про ад'ютанта Меллера-Закомельського.

Ад'ютант переказав князеві, що генерал, довідавшись про вихід Хаджі Мурата, дуже незадоволений з того, що йому не доповіли про це, і що він вимагає, щоб Хаджі Мурата ту ж мить приставили до нього. Воронцов сказав, що наказ генерала буде виконано, і, через перекладача переказавши Хаджі Муратові вимогу генерала, попросив його йти разом з ним до Меллера.

Марія Василівна, довідавшись про те, чого приходив ад'ютант, ту ж мить зрозуміла, що між її чоловіком і генералом може статися неприємність, і, незважаючи на всі відмовлення чоловіка, зібралась разом з ним і Хаджі Муратом до генерала.

— Vous feriez bien mieux de rester: c'est mon affaire, non pas la vôtre².

— Vous ne pouvez pas m'empêcher d'aller voir madame le générale³.

— Можна б іншим часом!

— А я хочу тепер.

¹ Ось нагода. Подаруй йому годинника.

² Ти багато краще зробила б, коли б залишилася; це моя справа, а не твоя.

³ Ти не можеш перешкоджати мені навідатися до генеральші.

Робити було нічого. Воронцов погодився, і вони пішли всі троє.

Коли вони ввійшли, Меллер з похмурою чемністю провів Марію Василівну до дружини, а ад'ютантові наказав провести Хаджі Мурата в приймальню і не випускати нікуди до його наказу.

— Прошу, — сказав він Воронцову, відчиняючи двері до кабінету й пропускаючи в них князя поперед себе.

Увійшовши в кабінет, він спинився перед князем і, не запрошуючи його сісти, сказав:

— Я тут військовий начальник, і тому всі переговори з ворогом повинні вестися через мене. Чому ви не донесли мені про вихід Хаджі Мурата?

— До мене прийшов вивідувач і сповістив про бажання Хаджі Мурата віддатися мені, — відповідав Воронцов, бліднучи від хвилювання, очікуючи брутальної вихватки розгніваного генерала і разом з тим заражаючись його гнівом.

— Я питаю, чому не донесли мені?

— Я намірявся зробити це, барон, але...

— Я вам не барон, а ваше превосходительство...

І тут враз прорвалася довго стримувана роздратованість барона. Він виказав усе, що давно накипіло в нього на душі.

— Я не для того двадцять сім років служу своєму цареві, щоб люди, які з учорашнього дня почали служити, користуючись своїми родинними зв'язками, у мене під носом розпоряджалися тим, що їх не стосується.

— Ваше превосходительство, я прошу вас не говорити того, що несправедливе, — перебив його Воронцов.

— Я кажу правду і не дозволю, — ще роздратованіше заговорив генерал.

В цей час, шарудячи спідницями, увійшла Марія Василівна і за нею невисока скромна дама, дружина Меллера-Закомельського.

— Ну, годі, барон, Симон¹ не хотів вам зробити неприємності, — заговорила Марія Василівна.

— Я, княгине, не про те кажу...

— Ну, знаєте, краще облишимо це. Знаєте: погана спірка краща за гарну сварку. Що я кажу... — Вона засміялась.

І сердитий генерал скорився чарівній усмішці красуні. Під вусами його майнула усмішка.

— Я визнаю, що я не мав рації, — сказав Воронцов, — але...

— Ну, і я погарячився, — сказав Меллер і подав руку князеві.

Мир було встановлено, і вирішено було на час залишити Хаджі Мурата в Меллера, а потім відіслати до начальника лівого флангу.

Хаджі Мурат сидів поряд у кімнаті і, хоч не розумів того, що говорили, зрозумів те, що йому треба було зрозуміти: що вони сперечалися за нього, і що його вихід від Шаміля є справа величезної ваги для росіян, і що тому, якщо тільки його не зашлють і не вб'ють, йому багато можна буде вимагати від них. Крім того, зрозумів він і те, що Меллер-Закомельський, хоч і начальник, не має того значення, яке має Воронцов, його підлеглий, і що має вагу Воронцов, а не має ваги Меллер-Закомельський; і тому, коли Меллер-Закомельський покликав до себе Хаджі Мурата й почав розпитувати його, Хаджі Мурат тримався

¹ Семен.

гордо й урочисто, говорячи, що вийшов з гір, щоб служити білому цареві і про все дасть звіт лише його сардареві, тобто головнокомандувачеві князю Воронцову, в Тифлісі.

VII

Пораненого Авдеева віднесли до госпіталю, що містився в невеликому, критому тесом домі на виїзді з фортеці, і поклали в загальну палату на одне з порожніх ліжок. У палаті було четверо хворих: один—тифозний, який метався в гарячці, другий—блідий, з синявою під очима, у пропасниці, що чекав пароксизму і безперестанку позіхав, і ще двоє, під час наскоку три тижні тому поранених: один—у кисть руки (цей був на ногах), другий—у плече (цей сидів на ліжку). Усі, крім тифозного, оточили принесеного й розпитували тих, що принесли.

— Інший раз палять, як горохом обсипають,— і нічого, а тут тільки разів із п'ять вистрілили,— розповідав один з тих, що принесли.

— Кому що судилося!

— Ох! — голосно кркнув, стримуючи біль, Авдеев, коли його стали класти на ліжко. А коли його поклали, він насупився й не стогнав більше, але тільки не перестаючи ворухив ступнями. Він тримав рану руками і нерухомо дивився перед себе. Прийшов лікар і звелів повернути пораненого, щоб подивитися, чи не вийшла куля ззаду.

— Це що ж? — спитав лікар, показуючи на великі перехрещені білі рубці на спині й заду.

— Це старе, ваше високоблагородіє,— кречучи, промовив Авдеев.

Це були сліди його покарання за пропиті гроші.

Авдеєва знову повернули, і лікар довго копирсав зондом у животі й намацав кулю, але не міг дістати її. Перев'язавши рану та заклеївши її липким пластирем, лікар пішов. Весь час під час копирсання в рані й перев'язування її Авдеєв лежав із зціпленими зубами й заплющеними очима. А коли лікар вийшов, він розплющив очі й здивовано оглянувся круг себе. Очі його були звернені на хворих і фельдшера, але він ніби не бачив їх, а бачив щось інше, що дивувало його.

Прийшли товариші Авдеєва — Панов і Серьогін. Авдеєв усе так само лежав, здивовано позираючи перед себе. Він довго не міг впізнати товаришів, дарма що очі його дивилися просто на них.

— Ти, Петре, чогось додому переказати не хочеш? — сказав Панов.

Авдеєв не відповідав, хоч і дивився в обличчя Панову.

— Я кажу, додому переказати чи не хочеш чого? — знову спитав Панов, торкаючи його за холодну ширококосту руку.

Авдеєв ніби опам'ятався.

— А, Антонович.

— Та ось прийшов. Чи не перекажеш чого додому? Серьогін напише.

— Серьогін, — сказав Авдеєв, насилу переводячи очі на Серьогіна, — напишеш?.. То от напиши: син, мовляв, ваш, Петруха, довго жити наказав. Завидував братові. Я тобі сьогодні казав. А тепер, значить, сам радий. Не займай живе. Дай бог йому, я радий. Так і пропиши.

Сказавши це, він довго мовчав, вп'явшись очима в Панова.

— Ну, а люльку знайшов? — раптом спитав він.

Панов не відповідав.

— Люльку, люльку, кажу, знайшов? — повторив Авдеев.

— У сумці була.

— Отож-бо. Ну, а тепер свічку мені дайте, я зараз помирати буду,— сказав Авдеев.

В цей час прийшов Полторацький провідати свого солдата.

— Що, брат, погано? — сказав він.

Авдеев заплющив очі й заперечливо похитав головою.

Вилицювате обличчя його було бліде й суворе. Він нічого не відповів і тільки знову повторив, звертаючись до Панова:

— Свічку дай. Помирати буду.

Йому дали свічку в руку; але пальці не згиналися, і її вклали між пальці та притримували. Полторацький пішов, і через п'ять хвилин після того фельдшер приклав вухо до серця Авдеева й сказав, що він помер.

Смерть Авдеева в реляції¹, яку було послано в Тифліс, описувалася так: «23 листопада дві роти Куринського полку виступили з фортеці рубати ліс. В середині дня значне стовпище горців раптом атакувало рубальників. Цеп почав відступати, і в цей час друга рота вдарила в багнети й відкинула горців. У сутичці легко поранено двох рядових і вбито одного. А горці втратили близько ста чоловік убитими й пораненими».

¹ Реляція — донесення.

VIII

Того самого дня, коли Петруха Авдеев помирав у Воздвиженському госпіталі, його старий батько, дружина брата, за якого він пішов у солдати, та дочка старшого брата, дівка на відданні, молотили овес на морозному току. Напередодні випав глибокий сніг, і на ранок дуже заморозило. Старий прокинувся ще з третіми півнями і, побачивши в замерзлому вікні яскраве світло місяця, зліз з печі, взувся, надів кожуха, шапку й пішов на тік. Попрацювавши там години зо дві, старий повернувся в хату й розбудив сина та жінок. Коли жінки й дівки прийшли на тік, тік був розчищений, дерев'яна лопата стояла ввіткнута в білий сипкий сніг і поряд з нею мітла пруттям догори, і вівсяні снопи були розіслані двома рядами, волот до волота, довгою мотузкою по чистому току. Розібрали ціпи й стали молотити, рівномірно ладячи трьома ударами. Старий міцно бив важким ціпом, розбиваючи соломку, дівка рівним ударом біла зверху, невістка відвертала.

Місяць зайшов, і починало розвиднятися; вже кінчали мотузку, коли старший син, Яким, у кожушку й шапці вийшов до тих, що працювали.

— Ти чого ледарюєш? — крикнув на нього батько, перестаючи молотити й спираючись на ціп.

— Коней попорати треба ж.

— Коней попорати, — перекривив батько. — Стара попорає. Бери ціп. Дуже гладкий став, п'яниця.

— Ти, чи що, мене поїв? — пробурчав син.

— Що? — насупившись і пропускаючи удар, грізно спитав старий.

Син мовчки взяв ціпа, і робота пішла в чотири ціпи: трап, та-па-тап, трап-та-па-тап... Трап, — бив після трьох разів важкий ціп старого.

— В'язи, глянь, як у барана доброго. Ось у мене, то й штани не держаться, — промовив старий, пропускаючи свій удар і тільки, щоб не збитися з такту, перевертаючи в повітрі билком.

Мотузку закінчили, і жінки граблями стали згрібати солому.

— Дурень Петруха, що за тебе пішов. З тебе б у солдатах дурощі оті вибили б, а він дома п'я-тьох таких, як ти, вартий був.

— Ну, годі, батечку, — сказала невістка, відкидаючи розбиті перевесла.

— Авжеж, годуй вас сам-шостий, а роботи й від одного немає. Петруха бувало за двох сам робить, не те що...

По протоптаній з двору стежечці, риплячи по снігу новими личаками на туго обв'язаних шерстяних онучах, підійшла стара. Чоловіки згрібали невіяне зерно у купу, жінки й дівки замітали.

— Виборний заходив. На панщину всім цеглу возити, — сказала стара. — Я снідати приготувала. Ідть, чи шо.

— Гаразд. Чалого запряжи й їдь, — сказав старий Якимові. — Та гляди, щоб не так, як недавно, відповідати за тебе. Пам'ятатимеш Петруху.

Як він був дома, його лаяли, — огризнувся тепер Яким на батька, — а нема його, мене гризете.

— Значить, вартий, — так само сердито сказала мати. — Не з Петрухою тебе зміняти.

— Ну, гаразд! — сказав син.

— Отож-бо гаразд. Борошно пропив, а тепер кажеш: гаразд.

— Про старі дріжджі згадувати двічі,— сказала невістка.

Незгода між батьком і сином почалася вже давно, майже з того часу, коли Петра віддали в солдати. Уже тоді старий відчув, що він проміняв зозулю на шуліку. Правда, що по закону, як розумів його старий, треба було бездітному йти за сімейного. У Якіма було четверо дітей, у Петра нікого, але працівник з Петра був такий самий, як старий: жвавий, кмітливий, дужий, витривалий і, головне, працьовитий. Він завжди робив. Коли він проходив повз тих, що працювали, так само, як робив бувало й старий, він ту ж мить брався допомагати — чи пройде ручки зо дві з косою, чи накладе воза, чи зрубає дерево, чи на-рубає дров. Старий жалів його, але робити було нічого. Солдатство було, як смерть. Солдат був одрізана скибка, і згадувати про нього, душу ятрити, не було для чого. Тільки зрідка, щоб уколотити старшого сина, старий, як сьогодні, згадував його. А мати часто споминала меншого сина і вже давно, другий рік, просила старого, щоб він послав Петрусю грошенят. Та старий відмовчався.

Двір Авдеевих був багатий, і в старого були приховані грошенята, але він нізачо не наважився б зачепити відкладене. Тепер, коли стара почула, що він споминає меншого сина, вона вирішила знову просити його, щоб при продажі вівса послати синові хоч карбованчик. Так вона й зробила. Залишившись удвох із старим після того, як молоді пішли на панщину, вона умовила чоловіка з вівсяних грошей послати карбованець Петрусю. Отож, коли з провіяних куп дванадцять четвертей вівса були насипані на рядна в трое саней, і рядна акуратно зашпилені дерев'яними

шпильками, вона дала старому написаного під її слова дячком листа, і старий обіцяв у місті прикласти до листа карбованець і послати на адресу.

Старий, одягнутий у новий кожух та каптан і в чистих білих шерстяних онучах, узяв листа, поклав його в гаман і, помолившись богу, сів на передні сани й поїхав у місто. На задніх санях їхав онук. У місті старий звелів двірникові прочитати собі листа й уважно та ухвально слухав його.

В листі Петрухиної матері було послано, поперше, благословення, по-друге, поклони від усіх, звістка про смерть хрещеного і під кінець звістка про те, що Аксінія (Петрова дружина) не схотіла з ними жити й пішла до людей. Кажуть, що живе добре й чесно. Згадувалося про гостинець, карбованець, і додавалося те, що вже просто від себе, слово в слово, зажурена стара, з слізьми на очах, веліла написати дячкові:

«А ще, любе моє дитятко, голубчику мій Петрушенько, виплакала я свої оченьки, за тобою побиваючись. Сонечко моє ненаглядне, на кого ти мене залишив...»

На цьому місці стара заголосила, заплакала і сказала:

— Так і буде.

Так це й залишилося в листі, але Петрусю не судилося одержати ні звістки про те, що дружина його пішла з дому, ні карбованця, ні останніх слів материних. Лист цей і гроші повернулися назад із звісткою, що Петруху вбито на війні, коли він захищав царя, батьківщину і віру православному. Так написав військовий писар.

Стара, одержавши цю звістку, поголосила, поки був час, а потім узялася до роботи. В пер-

шу ж неділю вона пішла до церкви, відправила панахидку, вписала Петра в поминання покійників і роздала шматочки проскурок добрим людям на спомин раба божого Петра.

Солдатка Аксінія теж поголосила, довідавшись про смерть коханого чоловіка, з яким вона пожила тільки один годочок. Вона жалкувала за чоловіком і за всім своїм занпащеним життям. І в своєму голосінні поминала й русяві кучері Петра Михайловича, і його любов, і своє гірке життя з сиротою Ванькою, і гірко дорікала Петруся за те, що він пожалів брата, а не пожалів її, сердешної, що по чужих людях поневіряється.

А в глибині душі Аксінія була рада Петровій смерті. Вона була знову важка від прикажчика, в якого вона жила, і тепер ніхто вже не міг лаяти її, і прикажчик міг узяти її заміж, як він і казав їй, коли схилив її до любові.

ІХ

Воронцов, Михайло Семенович, вихований в Англії, син російського посла, був серед російських вищих чиновників людиною незвичайної на той час європейської освіти, честолюбний, лагідний і ласкавий у поводженні з нижчими і тонкий придворний у стосунках з вищими. Він не розумів життя без влади і без покори. Він мав усі вищі чини й ордени і вважався досвідченим військовим, навіть переможцем Наполеона під Красним. Йому в 52-му році було понад сімдесят літ, але він ще був зовсім свіжий, бадьоро рухався і, головне, цілком владав усією спритністю тонкого й приємного розуму, скерованого на під-

тримання своєї влади та зміцнення й поширення своєї популярності. Він володів великим багатством — і своїм і своєї дружини, графині Браніцької, — та величезним одержуваним утриманням намісника і витрачав більшу частину своїх коштів на влаштування палацу й саду на південному березі Криму.

Увечері 4-го грудня 1852 року до палацу його в Тифлісі під'їхала кур'єрська тройка. Стомлений, увесь чорний від пороху офіцер, що привіз від генерала Козловського звістку про вихід до росіян Хаджі Мурата, розминаючи ноги, увійшов повз часових у широкий ганок намісницького палацу. Була шоста година вечора, і Воронцов ішов обідати, коли йому доповіли про приїзд кур'єра. Воронцов прийняв кур'єра, не відкладаючи, і тому на кілька хвилин спізнився до обіду. Коли він увійшов до вітальні, запрошені до столу, чоловік з тридцять, що сиділи біля княгині Єлизавети Ксаверіївни та стояли групами коло вікон, устали, повернулися обличчям до того, що увійшов. Воронцов був у своєму звичайному чорному військовому сюртуку без еполетів, з напівпогончиками й білим хрестом на шиї. Лисяче голене обличчя його приємно усміхалось, і очі жмурились, оглядаючи всіх, що зібралися.

Увійшовши м'якими, поспішними кроками, він попрохав вибачення у дам за те, що спізнився, привітався з чоловіками і, підійшовши до грузинської княгині Манани Орбеліані, 45-літньої, східної постави, повної, високої красуні, подав їй руку, щоб вести її до столу. Княгиня Єлизавета Ксаверіївна сама подала руку приїжджому рудуватому генералові з щетинястими вусами. Грузинський князь подав руку графині Шуазель, приятельці княгині. Лікар Андреевський, ад'ю-

тант та інші, хто з дамами, хто без дам, пішли слідом за двома парами. Лакеї в каптанах, панчохах і черевиках відсували й присували стільці тим, що сідали; метр-д'отель урочисто розливав із срібної миски суп, що парував.

Воронцов сів посередині довгого столу. Напроти нього сіла княгиня, його дружина, з генералом. Праворуч від нього була його дама, красуня Орбеліані, ліворуч — струнка, чорна, рум'яна, в блискучих прикрасах княжна-грузинка, що не перестаючи усміхалася.

— *Excellentes chère amie,* — відповів Воронцов на запитання княгині про те, які він одержав звістки з кур'єром. — *Simon a eu de la chance*¹.

І він став розповідати так, щоб могли чути всі, хто сидів за столом, разючу новину — для нього самого це не було цілком новиною, бо переговори провадилися вже давно — про те, що славетний, найхоробріший помічник Шаміля Хаджі Мурат передався росіянам і сьогодні-завтра буде привезений до Тифліса.

Всі, що обідали, навіть молодь, ад'ютанти й чиновники, які сиділи на далеких кінцях столу і перед цим про щось тихо сміялися, всі затихли й слухали.

— А ви, генерал, зустрічали цього Хаджі Мурата? — спитала княгиня в свого сусіда, рудого генерала з щетинястими вусами, коли князь перестав говорити.

— І не раз, княгине.

І генерал розповів про те, як Хаджі Мурат у 43-му році, після взяття горцями Гергебіля, наткнувся на загін генерала Пассека, і як він на їх очах майже убив полковника Золотухіна.

¹ Чудові, милий друже. Семенові пощастило.

Воронцов слухав генерала з приємною усмішкою, очевидячки, задоволений тим, що генерал розговорився. Але раптом обличчя Воронцова набрало неуважного й сумного виразу.

Генерал, розговорившись, став розповідати про те, де він удруге зіткнувся з Хаджі Муратом.

— Це ж він,— казав генерал,— ви зволите пам'ятати, ваше сиятельство,— улаштував під час сухарної експедиції засідку на виручці.

— Де? — перепитав Воронцов, жмурячи очі.

Справа була в тому, що хоробрий генерал називав «виручкою» ту сутичку в нещасливому Даргинському поході, у якому справді загинув би весь загін з князем Воронцовим, що командував ним, коли б його не виручило, підійшовши, нове військо. Всім було відомо, що весь Даргинський похід під командуванням Воронцова, в якому росіяни втратили багато вбитих і поранених та кілька гармат, був ганебною подією, і тому коли хто й говорив про цей похід при Воронцові, то говорив лише в тому розумінні, в якому Воронцов написав донесення цареві, тобто що це був блискучий подвиг російського війська. А словом «виручка» просто вказувалось на те, що це був не блискучий подвиг, а помилка, яка загубила багато людей. Усі зрозуміли це, і одні удавали, що не помічають значення генералових слів, інші злякано чекали, що буде далі; деякі, усміхаючись, переглянулись.

Один тільки рудий генерал з щетинястими вусами нічого не помічав і, захоплений своїм оповіданням, спокійно відповів:

— На виручці, ваше сиятельство.

І, раз заведений на улюблену тему, генерал докладно розповів, як «цей Хаджі Мурат так

влучно розрізав загін надвоє, що якби не прийшли нам на виручку,— він начебто з особливою любов'ю повторював слово «виручка», — тут би всі zostались, бо...»

Генерал не встиг доказати всього, бо Манана Орбеліані, зрозумівши, в чому річ, перебила мову генералові, розпитуючи його про вигоди його приміщення в Тифлісі. Генерал здивувався, озирнувся на всіх і на свого ад'ютанта в кінці столу, який упертим і значущим поглядом дивився на нього,— і раптом зрозумів. Не відповідаючи княгині, він нахмурився, замовк і став поспішно їсти, не жу-ючи, делікатну страву незрозумілого для нього вигляду і навіть смаку, що лежала в нього на тарілці.

Всім стало ніяково, але ніяковість становища виправив грузинський князь, дуже дурний, проте надзвичайно тонкий і вмілий підлесник і придворний, що сидів по другий бік княгині Воронцової. Він, начебто нічого не помічаючи, голосно став розповідати про викрадення Хаджі Муратом удови Ахмет-хана Мехтулінського:

— Уночі ввійшов у селище, схопив, що йому треба було, і помчав геть з усією партією.

— Навіщо ж йому потрібна була саме ця жінка? — спитала княгиня.

— А він був ворог з чоловіком, переслідував його, але ніде до самої смерті хана не міг зустріти, то от він помстився на вдові.

Княгиня переклала це по-французьки своїй старій приятельці, графині Шуазель, яка сиділа біля грузинського князя.

— Quelle horreur!¹— сказала графиня, заплющуючи очі й похитуючи головою.

¹ Який жах.

— О, ні! — сказав Воронцов, усміхаючись, — мені говорили, що він з рицарською шанобою поводився з полоненою й потім відпустив її.

— Так, за викуп.

— Ну, звісно, але все-таки він благородно повівся.

Ці слова князя дали тон дальшим оповіданням про Хаджі Мурата. Придворні зрозуміли, що чим більше приписувати значення Хаджі Муратові, тим приємніше буде князеві Воронцову.

— Дивна сміливість у цієї людини! Визначна людина!

— Як же, в сорок дев'ятому році він серед білого дня вскочив у Темір-Хан-Шуру й розграбував крамниці.

Вірменин, що сидів кінець столу і був у той час у Темір-Хан-Шурі, розповів про подробиці цього подвигу Хаджі Мурата.

Взагалі увесь обід минув в оповіданнях про Хаджі Мурата. Всі наперебій хвалили його добрість, розум, великодушність. Хтось розповів про те, як він звелів убити двадцять шість полонених; але й на це було звичайне заперечення:

— Що робити. *A la guerre comme à la guerre*¹.

— Це велика людина.

— Якби він народився в Європі, це, може, був би новий Наполеон,— сказав дурний грузинський князь, що мав дар лестоців.

Він знав, що кожне нагадування про Наполеона, за перемогу над яким Воронцов носив білий хрест на шиї, було приємне йому.

— Ну, хоч не Наполеон, але хвацький кавалерійський генерал — так,— сказав Воронцов.

— Якщо не Наполеон, то Мюрат.

¹ На війні, як на війні.

— І ім'я йому Хаджі *Мурат*.

— Хаджі Мурат вийшов, тепер кінець і Шамі-леві,— сказав хтось.

— Вони почувають, що їм тепер (це *тепер* означало: при Воронцові) не витримати,— сказав інший.

— *Tout cela est grâce á vous*¹,— сказала Манана Орбеліані.

Князь Воронцов намагався зменшити хвили лестоців, які починали вже заливати його. Але йому було приємно, і він повів від столу свою даму до вітальні в найкращому настрої.

Після обіду, коли у вітальні обнесли кофе, князь особливо ласкавий був з усіма і, підійшовши до генерала з рудими щетинистими вусами, намагався показати йому, що він не помітив його ніяковості.

Обійшовши всіх гостей, князь сів за карти. Він грав лише в старовинну гру — *ломбер*. Партнерами князя були: грузинський князь, потім вірменський генерал, який вивчився в князевого камердинера грати в *ломбер*, і четвертий — уславлений своєю владою — лікар Андреевський.

Поставивши біля себе золоту табакерку з портретом Олександра I, Воронцов розірвав атласні карти і хотів розстелити їх, коли увійшов камердинер, італієць Джовані, з листом на срібному підносі.

— Ще кур'єр, ваше сіятельство.

Воронцов поклав карти і, попросивши пробачення, розпечатав і став читати.

Лист був від сина. Він описував вихід Хаджі Мурата й сутичку з Меллер-Закомельським.

Княгиня підійшла й спитала, що пише син.

¹ Все це завдяки вам.

— Все про те саме. Il a eu quelques désagréments avec le commandant de la place. Simon a eu tort. But all is well that ends well¹,— сказав він, передаючи дружині листа, і, звертаючись до партнерів, які шанобливо чекали, попросив брати карти.

Коли здали першу задачу, Воронцов відкрив табакерку і зробив те, що він робив, коли був в особливо гарному настрої: дістав старечими зморщеними білими руками пучку французької табаки, підніс її до носа й висипав.

Х

Коли другого дня Хаджі Мурат з'явився до Воронцова, прийомна князя була повна людей. Тут був і вчорашній генерал з щетинистими вусами, у повній формі й орденах, що приїхав попроситися; тут був і полковий командир, якому загрожували судом за зловживання в харчуванні полку. Тут був вірменин-багач, протегований лікарем Андреевським, який тримав на відкупі горілку і тепер клопотався про поновлення контракту. Тут була, вся в чорному, вдова вбитого офіцера, що приїхала просити про пенсію або про влаштування дітей за рахунок казни. Тут був, у розкішному грузинському костюмі, грузинський князь, що розорився і клопотався для себе про скасований церковний маєток. Тут був пристав з великим згортком, в якому був проект нового способу підкорення Кавказу. Тут був один хан, який з'явився лише для того, щоб розповісти дома, що він був у князя.

¹ У нього були деякі неприємності з комендантом фортеці. Семен не мав рації. Але все добре, що добре кінчається.

Всі чекали черги, і їх одного по одному вводив вродливий білявий юнак-ад'ютант у кабінет князя.

Коли в прийомну увійшов бадьорим кроком, кульгаючи, Хаджі Мурат, всі очі звернулися на нього, і він чув у різних кінцях пошепки вимовлюване його ім'я.

Хаджі Мурат був одягнений у довгу білу черкеску, на коричневому, з тонким срібним галуном на комірі, бешметі. На ногах його були чорні ноговиці і такі самі чув'яки, що як рукавички обтягали ступні, на голові — папаха з чалмою, тією самою чалмою, за яку він, після доносу Ахмет-Хана, був заарештований генералом Клюгенау і яка була причиною його переходу до Шаміля. Хаджі Мурат ішов, швидко ступаючи по паркету прийомної, похитуючись усім тонким станом від легкої кульгавості на одну, коротшу, ніж друга, ногу. Широко розставлені очі його спокійно дивилися вперед і, здавалося, нічого не бачили.

Вродливий ад'ютант, привітавшись, попросив Хаджі Мурата сісти, поки він доповість князеві. Але Хаджі Мурат відмовився сісти і, заклавши руку за кинджал та відставивши ногу, далі стояв, зневажливо оглядаючи всіх присутніх.

Перекладач, князь Тарханов, підійшов до Хаджі Мурата і заговорив з ним. Хаджі Мурат неохоче й уривчасто відповідав. З кабінету вийшов кумицький¹ князь, що скаржився на пристава, і слідом за ним ад'ютант покликав Хаджі Мурата, підвів його до дверей кабінету й пропустив у них.

Воронцов прийняв Хаджі Мурата, стоячи край стола. Старе, біле обличчя головнокомандувача

¹ Кумицький — народ кумики, живе в Дагестані.

було не таке усмінене, як учора, а, швидше, суворе й урочисте.

Увійшовши до великої кімнати з величезним столом і великими вікнами з зеленими жалюзі¹, Хаджі Мурат приклав свої невеликі, засмаглі руки до того місця грудей, де перехрещувалась біла черкеска і, неквапливо, виразно й шанобливо, кумицькою говіркою, якою він добре розмовляв, опустивши очі, сказав:

— Віддаюсь під високе опікування великого царя і ваше. Обіцяю вірно, до останньої краплі крові, служити білому царю й сподіваюся бути корисним у війні з Шамілем, ворогом моїм і вашим.

Вислухавши перекладача, Воронцов глянув на Хаджі Мурата, а Хаджі Мурат глянув в обличчя Воронцова.

Очі цих двох людей зустрілися й говорили одно одному багато такого, чого не вимовити словами, і вже зовсім не те, що говорив перекладач. Вони просто, без слів, виказували одно одному всю істину: очі Воронцова говорили, що він не вірить жодному слову з усього того, що говорив Хаджі Мурат, що він знає, що він, ворог усьому російському, завжди залишиться таким і що тепер скоряється тільки через те, що примушений до цього. І Хаджі Мурат зрозумів це і все-таки запевняв у своїй відданості. А очі Хаджі Мурата говорили, що старому цьому треба б думати про смерть, а не про війну, але що він, хоч і старий, але хитрий, і треба бути обережним з ним. І Воронцов розумів це і все-таки говорив Хаджі Муратові те, що вважав потрібним для успіху війни.

¹ Жалюзі — драбинчасті віконниці, що пропускають повітря і затримують сонячне світло, бо перегородки прикріплені не рівно, а похило.

— Скажи йому,— сказав Воронцов перекладачеві (він говорив *ти* молодим офіцерам),— що наш цар такий самий милостивий, як могутній, і, напевне, на моє прохання, простить його й прийме на свою службу. Переказав? — спитав він, дивлячись на Хаджі Мурата. — До того ж часу, поки одержу милостиве вирішення мого повелителя, скажи йому, що я беру на себе прийняти його й зробити йому перебування в нас приемним.

Хаджі Мурат ще раз притис руки до середини грудей і щось жваво заговорив.

Він говорив, як переказав перекладач, що й перше, коли він урядував в Аварії, в 39-му році, він вірно служив росіянам і ніколи не зрадив би їх, якби не ворог його, Ахмет-Хан, який хотів за-напасти його і оббрехав перед генералом Ключенау.

— Знаю, знаю,— сказав Воронцов (хоч він коли й знав, то давно забув усе це).— Знаю,— сказав він, сідаючи й показуючи Хаджі Муратові на тахту, що стояла біля стіни. Але Хаджі Мурат не сів, знизавши дужими плечима на знак того, що він не зважається сісти в присутності такої поважної людини.

— І Ахмет-Хан і Шаміль, обидва — вороги мої,— провадив далі він, звертаючись до перекладача.— Скажи князеві, Ахмет-Хан умер, я не міг помститися на ньому, але Шаміль іще живий, і я не помру, не віддячивши йому,— сказав він, на-супивши брови й міцно стиснувши щелепи.

— Так, так,— спокійно промовив Воронцов.— Як же він хоче віддячити Шамілеві? — сказав він перекладачеві.— Та скажи йому, що він може сісти.

Хаджі Мурат знову відмовився сісти й на пере-

казане йому запитання відповів, що він на те і вийшов до росіян, щоб допомогти їм знищити Шаміля.

— Добре, добре,— сказав Воронцов.— Що я саме він хоче робити? Сідай, сідай...

Хаджі Мурат сів і сказав, що коли тільки його пошлють на лезгінську¹ лінію й дадуть йому війсьکو, то він ручиться, що підніме весь Дагестан і Шамілеві не можна буде триматися.

— Це добре. Це можна,— сказав Воронцов.— Я подумаю.

Перекладач переказав Хаджі Муратові слова Воронцова, Хаджі Мурат замислився.

— Скажи сардару,— сказав він іще,— що моя сім'я в руках мого ворога, і до того часу поки сім'я моя в горах, я зв'язаний і не можу служити. Він уб'є мою дружину, уб'є матір, уб'є дітей, коли я просто піду проти нього. Нехай тільки князь визволить мою сім'ю, виміняє її на полонених, і тоді я або умру, або знищу Шаміля.

— Добре, добре,— сказав Воронцов.— Подумаємо про це. А тепер нехай він іде до начальника штабу і докладно викладе йому своє становище, свої наміри й бажання.

Тим кінчилося перше побачення Хаджі Мурата з Воронцовим.

Того ж дня, увечері, в новому, на східний смак оздобленому, театрі йшла італійська опера. Воронцов був у своїй ложі, і в партері з'явилася помітна постать кривого Хаджі Мурата в чалмі. Він увійшов з приставленим до нього ад'ютантом Воронцова Лоріс-Меліковим і вмістився в першому ряді: із східною мусульманською гідністю, не

¹ *Лезгінський* — лезгини, народ у південній частині Дагестану

тільки без виразу здивування, але з виглядом байдужості просидівши перший акт, Хаджі Мурат устав і, спокійно озираючи глядачів, вийшов, звертаючи на себе увагу всіх глядачів.

Другого дня був понеділок, звичайний вечір у Воронцових. У великій, яскраво освітленій залі грала захована в зимовому саду музика. Молоді й не зовсім молоді жінки в одежах, що оголювали і шиї, і руки, і груди, кружляли в обіймах чоловіків у яскравих мундирах. Біля гори буфета лакеї в червоних фраках, панчохах і черевиках розливали шампанське й обносили цукерки дамам. Дружина «сардаря» теж, незважаючи на свої немолоді роки, так само напівгола, ходила між гостями, привітно усміхаючись, і сказала через перекладача кілька ласкавих слів Хаджі Муратові, який, з тією самою байдужістю, що й учора в театрі, оглядав гостей. За господинею підходили до Хаджі Мурата й інші оголені жінки, і всі, не соромлячись, стояли перед ним та, усміхаючись, питали все одне і те саме: як йому подобається те, що він бачить. Сам Воронцов, у золотих еполетах та аксельбантах, з білим хрестом на шиї й стрічкою, підійшов до нього й спитав те саме, очевидно, певний, як і всі, хто питав, що Хаджі Муратові не могло не подобатися все те, що він бачить. І Хаджі Мурат відповідав і Воронцову те, що він відповідав усім: що в них цього немає, — не висловлюючи того, що гарно чи погано те, що цього нема в них.

Хаджі Мурат спробував був заговорити тут, на балу, з Воронцовим про свою справу викупу сім'ї, але Воронцов, удавши, що не чув його слів, відійшов від нього. А Лоріс-Меліков сказав потім Хаджі Муратові, що тут не місце говорити про справи.

Коли пробило одинадцять годину, Хаджі Мурат, перевіривши час на своєму, подарованому йому Марією Василівною, годиннику, спитав Лоріс-Мелікова, чи можна їхати. Лоріс-Меліков сказав, що можна, але що було б краще залишитися. Незважаючи на це, Хаджі Мурат не залишився і поїхав наданим у його розпорядження фаетоном на призначену йому квартиру.

XI

На п'ятий день перебування Хаджі Мурата в Тифлісі Лоріс-Меліков, ад'ютант намісника, приїхав до нього з доручення головнокомандувача.

— І голова і руки раді служити сардареві, — сказав Хаджі Мурат, із звичайним своїм дипломатичним виразом нахиливши голову й прикладаючи руку до грудей. — Накажи, — сказав він, ласкаво дивлячись в очі Лоріс-Мелікову.

Лоріс-Меліков сів на крісло, що стояло біля стола, Хаджі Мурат опустився проти нього на низьку тахту, і, спершись руками на коліна, нахилив голову й уважно став слухати те, що Лоріс-Меліков говорив йому. Лоріс-Меліков, що вільно розмовляв по-татарськи, сказав, що князь, хоч і знає минуле Хаджі Мурата, бажає від нього самого довідатись про всю його історію.

— Ти розкажи мені, — сказав Лоріс-Меліков, — а я запишу, перекладу потім по-російськи, і князь пошле цареві.

Хаджі Мурат помовчав (він не тільки ніколи не перебивав розмови, але завжди вичікував, чи не скаже розмовник ще чого), тоді підвів голову, струснув папаху назад, усміхнувся тією особли-

вою, дитячою усмішкою, якою він полонив ще Марію Василівну.

— Це можна, — сказав він, очевидно, підлещений думкою про те, що його історія буде прочитана цареві.

— Розкажи мені (по-татарськи нема звертання на ви) все від початку, не кваплячись, — сказав Лоріс-Меліков, дістаючи з кишені записну книжку.

— Це можна, тільки багато, дуже багато є про що розповідати. Багато діла було, — сказав Хаджі Мурат.

— Не встигнеш за один день, на другий день докажеш, — сказав Лоріс-Меліков.

— Від початку починати?

— Так, від самого початку: де народився, де жив.

Хаджі Мурат опустил голову й довго просидів так; потім узяв паличку, що лежала біля тахти, дістав з-під кинджала із слоною ручкою, оправленою золотом, гострий, як бритва, булатний ніжик і почав ним різати паличку і в той самий час розповідати.

— Пиши: народився в Цельмесі, аул невеликий, як осячча голова, як у нас кажуть у горах, — почав він. — Недалеко від нас, пострілів за два, Хунзах, де хани¹ жили. І наша сім'я з ними близька була. Мати моя, коли народила старшого брата, Османа, годувала старшого хана, Абунунцал-Хана, потім годувала другого ханового сина, Умма-Хана, і вигодувала, але Ахмет, мій другий брат, помер. І тоді, коли я народився, ханша народила теж Булач-Хана. Мати не схотіла знову йти за мамку. Батько мій велів, а мати не хо-

¹ Хан — титул тюрко-татарських і монгольських князів.

тіла; вона сказала: «Знову заморю свого, — не піду». Тоді батько,— він гарячий був, — ударив її кинджалом і вбив би, якби її не врятували. Так вона й не віддала мене і потім склала сама пісню... Та цього не треба розповідати?

— Ні, треба, розповідай усе, — сказав Лоріс-Меліков.

Хаджі Мурат задумався. Він згадував свою матір, коли вона вклала його спати з собою поряд, під шубою, на покрівлі саклі, і він просив її показати йому те місце на боку, де лишився слід від рани.

— От. Так мати не пішла за мамку, — сказав він, стріпнувши головою, — ханша взяла іншу мамку, але все-таки любила мою матір. І мати водила нас, дітей, до ханського палацу, і ми гралися з дітьми ханськими, і ханша любила нас. Ханів було троє: Абунунцал-Хан, молочний брат мого брата Османа. Умма-Хан, мій брат названий, і Булач-Хан, менший, той, якого Шаміль кинув з кручі. Та це потім. Мені було років з п'ятнадцять, коли по аулах стали ходити мюриди. Вони били по камінню дерев'яними шаблями і кричали: «Мусульмани, хазават¹!» Чеченці всі перейшли до мюридів, і аварці стали переходити до них. Я жив тоді в палаці. Я був як брат ханів: що хотів, те робив, і став багатим. Були в мене і коні, і зброя, і гроші були. Жив на свою втіху і ні про що не думав. І жив так до того часу, коли Казі-Муллу вбили, і Гамзат² став на його місце. Гамзат прислав до ханів послів сказати, що коли вони не приймуть хазавату, він розорить Хунзах. Тут треба було подумати. Хани боялися росіян,

¹ *Хазават* — священна війна. Війна проти немусульман.

² *Казі-Муллу, Гамзат* — керівники повстання на Кавказі, попередники Шаміля.

боялися прийняти хазават, і ханша послала мене з сином, з другим, з Умма-Ханом, у Тифліс прохати в головного російського начальника допомоги від Гамзата. Головним начальником був Розен, барон. Він не прийняв ні мене, ні Умма-Хана. Звелів сказати, що допоможе, і нічого не зробив. Тільки його офіцери стали їздити до нас та грати в карти з Умма-Ханом. Вони поїли його вином і в погані місця возили, і він програв їм у карти все, що в нього було. Він був тілом дужий, як бик, і хоробрий, як лев, а душею слабкий, як вода. Він би програв останніх коней і зброю, коли б я не вивіз його. Після Тифліса думки мої змінилися, і я став умовляти ханшу та молодих ханів прийняти хазават.

— Чого ж змінилися думки? — спитав Лоріс-Меліков, — не сподобались росіяни?

Хаджі Мурат помовчав.

— Ні, не сподобались, — рішуче сказав він і заплющив очі. — І ще була справа така, що я захотів прийняти хазават.

— Яка ж справа?

А під Цельмесом ми з ханом стикнулися з трьома мюридами, два втекли, а третього я вбив із пістолета. Коли я підійшов до нього, щоб зняти зброю, він був живий іще. Він подивився на мене. «Ти, — каже, — вбив мене. Мені добре. А ти мусульманин і молодий, і дужий, прийми хазават. Бог велить».

— Що ж, і ти прийняв?

— Не прийняв, а став думати, — сказав Хаджі Мурат і провадив далі своє оповідання:

— Коли Гамзат підступив під Хунзах, ми послали до нього старих і веліли сказати, що згодні прийняти хазават, аби він прислав учену людину розтлумачити, як треба держати його. Гамзат зве-

лів старим поголити вуси, проткнүти ніздрі, привісити до їх носів коржики й відіслав їх назад. Старі сказали, що Гамзат ладен прислати шейха¹, щоб навчити нас хазавату, та тільки з тим, щоб ханша прислала до нього аманатом² меншого сина. Ханша повірила й послала Булач-Хана до Гамзата. Гамзат прийняв добре Булач-Хана й прислав до нас кликати до себе й старших братів. Він звелів сказати, що хоче служити ханам так само, як його батько служив їхньому батькові. Ханша була жінка слабка, дурна й зухвала, як і всі жінки, коли вони живуть з своєї волі. Вона побоялася послати обох синів, а послала самого Умма-Хана. Я поїхав з ним. Нас за версту зустріли мюриди і співали, і стріляли, і джигітували навколо нас. А коли ми підїхали, Гамзат вийшов із намету, підійшов до стремена Умма-Хана й прийняв його як хана. Він сказав: «Я не зробив вашому домові ніякого зла й не хочу робити. Ви тільки мене не вбийте і не заважайте мені приводити людей до хазавату. А я буду служити вам з усім моїм військом, як батько мій служив вашому батькові. Пустіть мене жити у вашому домі. Я буду допомагати вам моїми порадами, а ви робіть, що хочете».

Умма-Хан був тупий на мову. Він не знав, що сказати, і мовчав. Тоді я сказав, що коли так, то нехай Гамзат їде до Хунзаха. Ханша й хан з пошаною приймуть його. Але мені не дали доказати, і тут уперше я стикнувся з Шамілем. Він був тут-таки біля імама³.

¹ *Шейх* — вища духовна особа в мусульман.

² *Аманат* — заложник.

³ *Імам* — найвищий керівник духовного і громадського життя. Імамом став з 1834 р. і Шаміль, що об'єднував в собі владу цивільну і релігійну.

— Не тебе питають, а хана, — сказав він мені.

Я замовк, а Гамзат провів Умма-Хана в намет. Потім Гамзат покликав мене й звелів із своїми послами їхати в Хунзах. Я поїхав. Посли стали умовляти ханшу відпустити до Гамзата й старшого хана. Я бачив зраду й сказав ханші, щоб вона не посилала сина. Але в жінки розуму в голові стільки, скільки на яйці волосся. Ханша повірила й звеліла синові їхати. Абунунцал-Хан не хотів. Тоді вона сказала: «Видно, ти боїшся». Вона, як бджола, знала, в яке місце болючіше ужалити його. Абунунцал-Хан запалився, не став більше говорити з нею, і звелів сідлати. Я поїхав з ним. Гамзат зустрів нас ще краще, ніж Умма-Хана. Він сам за два постріли під гору виїхав до нас назустріч. За ним їхали кінні з значками, співали, стріляли, джигітували. Коли ми під'їхали до табору, Гамзат увів хана в намет. А я залишився з кіньми.

— Я був під горою, коли в наметі Гамзата стали стріляти. Я підбіг до намету. Умма-Хан лежав ниць у калюжі крові, а Абунунцал-Хан бився з мюридами. Половина обличчя в нього була відрубана і висіла. Він схопив її одною рукою, а другою рубав кинджалом усіх, хто підходив до нього. При мені він зарубав Гамзатового брата і намірився на другого, але тут мюриди стали стріляти в нього, і він упав.

Хаджі Мурат зупинився, засмагле обличчя його буро почервоніло і очі налилися кров'ю.

— На мене напав страх, і я втік.

— Он як? — сказав Лоріс-Меліков. — Я думав, що ти ніколи нічого не боявся.

— Потім ніколи; з того часу я завжди згадував цей сором, і коли згадував, то вже нічого не боявся.

— А тепер досить. Молитися треба, — сказав Хаджі Мурат, дістав із внутрішньої, нагрудної кишені черкески брегет Воронцова, обережно притиснув пружинку і, схиливши набік голову, стримуючи дитячу усмішку, слухав. Годинник продзвонив дванадцять ударів і чверть.

— Кунак Воронцов пешкеш¹, — сказав він, усміхаючись.

— Так, гарний годинник, — сказав Лоріс-Меліков. — То ти молися, а я почекаю.

— Якші (гаразд), — сказав Хаджі Мурат і пішов у спальню.

Залишившись сам, Лоріс-Меліков записав у своїй книжечці найголовніше з того, що розповів йому Хаджі Мурат, потім закурив цигарку і став ходити туди й сюди по кімнаті. Підійшовши до дверей, протилежних спальні, Лоріс-Меліков почув жваві голоси людей, що по-татарськи швидко про щось розмовляли. Він догадався, що це були мюриди Хаджі Мурата, і, відчинивши двері, увійшов до них.

В кімнаті стояв той особливий, кислий, шкіряний запах, який буває в горців. На підлозі на бурці, біля вікна, сидів одноокій, рудий Гамзало, в обірваному, засмальцьованому бешметі, і в'язав уздечку. Він щось гаряче говорив своїм хрипким голосом, але коли входив Лоріс-Меліков, вмить замовчав і, не звертаючи на нього уваги, продовжував своє діло. Проти нього стояв веселий Хан-Магома і, скалячи білі зуби та блискаючи чорними, без вій, очима, повторював одне й те саме. Красунь Елдар, засукавши рукава на своїх дужих

¹ Пешкеш — подарунок.

руках, відтирав попруги почепленого на цвяху сідла. Ханефі, головного працівника й завідувача господарства, не було в кімнаті. Він на кухні варив обід.

— Про що ж це ви сперечались? — спитав Лоріс-Меліков у Хан-Магоми, привітавшись до нього.

— А він усе Шаміля хвалить, — сказав Хан-Магома, подаючи руку Лорісу. — Каже, Шаміль — велика людина. І вчений, і святий, і джигіт.

— Як же він від нього втік, а все хвалить?

— Утік, а хвалить, — скалячи зуби й блискаючи очима, промовив Хан-Магома.

— Що ж, і вважаєш його за святого? — спитав Лоріс-Меліков.

— Якби не був святий, народ би не слухав його, — швидко промовив Гамзало.

— Святий був не Шаміль, а Мансур, — сказав Хан-Магома. — Це був справжній святий. Коли він був імамом, увесь народ був інший. Він їздив по аулах, і народ виходив до нього цілувати полу його черкески й каявся в гріхах, і клявся не робити поганого. Старі казали: тоді всі люди жили, як святі, — не курили, не пили, не пропускали молитви, кривди прощали один одному, навіть кров прощали. Тоді гроші та речі, як знаходили, прив'язували на жердини й ставили на дорогах. Тоді й бог давав успіх у всьому народові, а не так, як тепер, — говорив Хан-Магома.

— І тепер у горах не п'ють і не курять, — сказав Гамзало.

— Ламорой твій Шаміль, — сказав Хан-Магома, підморгуючи Лоріс-Мелікову.

«Ламорой» була презирлива назва горців.

— Ламорой — горець, — відповідав Гамзало. — В горах ото й живуть орли.

— А молодчага. Добре відрізав, — вискалюючи зуби, заговорив Хан-Магома, радіючи з дотепної відповіді свого супротивника.

Побачивши срібну сигарницю в руці Лоріс-Мелікова, він попросив собі покурити. І коли Лоріс-Меліков сказав, що їм же заборонено курити, він підморгнув одним оком, мотнув головою на спальню Хаджі Мурата й сказав, що можна, поки не бачать. І ту ж мить став курити, не затаючись і незграбно складаючи свої червоні губи, коли випускав дим.

— Негарно це, — суворо сказав Гамзало й вийшов з кімнати. Хан-Магома підморгнув і на нього і, покурюючи, став розпитувати Лоріс-Мелікова, де краще купити шовковий бешмет та папаху білу.

— Що ж, у тебе хіба так грошей багато?

— Є, вистачить, — підморгуючи, відповів Хан-Магома.

— Ти спитай його, звідки в нього гроші, — сказав Елдар, повертаючи свою гарну, усміхнену голову до Лоріс-Мелікова.

— А виграв, — швидко промовив Хан-Магома.

І він розповів, як він учора, гуляючи по Тифлісу, набрів на купку людей, росіян і вірмен, що грали в орлянку. Кін був великий: три золотих і срібла багато. Хан-Магома ту ж мить збагнув, у чому гра, і, побрязкуючи мідними, які були в нього в кишені, ввійшов у коло й сказав, що держить на всі.

— Як же на всі? Хіба в тебе було? — спитав Лоріс-Меліков.

— У мене всього було дванадцять копійок, — вискалюючи зуби, сказав Хан-Магома.

— Ну, а якби програв?

— А ось.

І Хан-Магома показав на пістолет.

— Що ж, віддав би?

— Нащо віддавати, утік би, а хто б затримав, убив би. І все.

— Що ж, і виграв?

— Айя, зібрав усе й пішов.

Хан-Магому та Елдара Лоріс-Меліков цілком розумів. Хан-Магома був веселун, гуляка, що не знав, куди діти надмір життя, завжди веселий, легковажний, він грався своїм і чужим життям, через цю гру життя вийшов тепер до росіян і так самісінько завтра через цю гру може перейти знову назад до Шаміля. Елдар був теж цілком зрозумілий: це була людина, цілком віддана своєму мюршидові, спокійна, дужа й тверда. Незрозумілим був для Лоріс-Мелікова тільки рудий Гамзало. Лоріс-Меліков бачив, що людина ця не тільки була віддана Шамілеві, але почувала непереборну огиду, презирство, брідливість і ненависть до всіх росіян; і тому Лоріс-Меліков не міг зрозуміти, чого він вийшов до росіян. Лоріс-Мелікову спадало на думку, яку поділяли й деякі особи з начальства, що вихід Хаджі Мурата та його оповідання про ворожнечу з Шамілем були обманом, що він вийшов тільки, щоб видивитися слабкі місця росіян і, утікши знову в гори, спрямувати сили туди, де росіяни були слабкі. І Гамзало всією своєю істотою підтверджував цю гадку. «Ті і сам Хаджі Мурат, — думав Лоріс-Меліков, — уміють приховувати свої наміри, але цей зраджує себе своєю неприхованою ненавистю».

Лоріс-Меліков спробував говорити з ним. Він спитав, чи не нудно йому. Але він, не залишаючи свого заняття, скося дивлячися своїм одним оком

на Лоріс-Мелікова, хрипко й уривчасто прогарчав:

— Ні, не нудно.

І так само відповідав на всі інші запитання.

Поки Лоріс-Меліков був у кімнаті нукерів¹, увійшов і четвертий мюрид Хаджі Мурата, аварець Ханефі, з волохатим обличчям і шиєю й волохатими, наче хутром оброслими, опуклими грудьми. Це був здоровенний працівник, що не міркував, був завжди захоплений своїм ділом, що без роздуму, як і Елдар, корився своєму подареві.

Коли він увійшов у кімнату нукерів по рис, Лоріс-Меліков зупинив його і розпитав, звідкіля він і чи давно в Хаджі Мурата.

— П'ять років, — відповідав Ханефі на запитання Лоріс-Мелікова. — Я з одного аулу з ним. Мій батько вбив його дядька, і вони хотіли вбити мене, — сказав він спокійно, з-під брів, що зрослися, дивлячись в обличчя Лоріс-Мелікова. — Тоді я попросив прийняти мене братом.

— Що значить: прийняти братом?

— Я не голив два місяці голови, нігтів не стриг і прийшов до них. Вони пустили мене до Патімат, до його матері. Патімат дала мені грудь, і я став його братом.

У сусідній кімнаті почувся голос Хаджі Мурата. Елдар зразу ж упізнав поклик господаря і, обтерши руки, широко ступаючи, пішов у вітальню.

— Кличе до себе, — сказав він, повертаючись. І, давши ще цигарку веселому Хан-Магомі, Лоріс-Меліков пішов у вітальню.

¹ Нукер — охоронець високої особи.

Коли Лоріс-Меліков ввійшов у вітальню, Хаджі Мурат з веселим обличчям зустрів його.

— Що ж, розповідати далі? — сказав він, сідаючи на тахту.

— Так, неодмінно, — сказав Лоріс-Меліков. — А я заходив до твоїх нукерів, погомонів з ними. Один — веселий хлопець, — додав Лоріс-Меліков.

— Еге, Хан-Магома — легка людина, — сказав Хаджі Мурат.

— А сподобався мені молодий, гарний.

— А, Елдар. Цей молодий, а твердий, залізний.

Вони помовчали.

— То говорити далі?

— Так, так.

— Я сказав, як ханів убили. Ну — вбили їх, і Гамзат в'їхав у Хунзах і сів у ханському палаці, — почав Хаджі Мурат. — Залишилася мати-ханша. Гамзат покликав її до себе. Вона стала картати його. Він моргнув своєму мюридові Асельдору, і той ззаду вдарив, убив її.

— Навіщо ж він убив її? — спитав Лоріс-Меліков.

— А як же бути: переліз передніми ногами, переліжай і задніми. Треба було всю породу знищити. Так і зробили. Шаміль меншого вбив, скинув з кручі.

Уся Аварія скорилась Гамзатові, тільки ми з братом не хотіли скоритися. Нам потрібна була кров його за ханів. Ми удавали, що скорились, а думали лише, як узяти з нього кров. Ми порадилися з дідом і вирішили почекати, коли він вийде з палацу, і з засідки вбити його. Хтось підслухав нас, сказав Гамзатові, і він прикликав до

себе діда і сказав: «Гляди, коли правда, що твої внуки замислюють лихе проти мене, висітимеш ти з ними на одній поперечині. Я чиню справу божу, і мені перешкоджати не можна. Іди й пам'ятай, що я сказав».

Дід прийшов додому й сказав нам. Тоді ми вирішили не чекати, а зробити діло першого дня свята в мечеті. Товариші відмовились, залишилися ми з братом.

Ми взяли по два пістолети, надягли бурки й пішли в мечеть. Гамзат увійшов з тридцятьма мюридами. Всі вони тримали шаблі голими. Поряд з Гамзатом ішов Асельдор, його улюблений мюрид, — той самий, що відрубав голову ханші. Побачивши нас, він крикнув, щоб ми скинули бурки, і підійшов до мене. Кинджал у мене був у руці, і я вбив його й кинувся до Гамзата. Але брат Осман уже вистрілив у нього. Гамзат іще був живий і з кинджалом кинувся на брата, але я добив його в голову. Мюридів було тридцять чоловік, а нас двоє. Вони вбили брата Османа, а я відбився, вискочив у вікно і втік.

Коли довідалися, що Гамзата вбито, весь народ піднявся, і мюриди втекли, а тих, які не втекли, всіх перебили.

Хаджі Мурат зупинився і важко перевів дух.

— Це все було добре, — казав далі він, — потім усе зіпсувалося. Шаміль став на місце Гамзата. Він прислав до мене послів сказати, щоб я йшов з ним проти росіян; а якщо я відмовлюсь, то він погрожував, що розорить Хунзах і вб'є мене. Я сказав, що не піду до нього й не пушу його до себе.

— Чому ж ти не пішов до нього? — спитав Лоріс-Меліков.

Хаджі Мурат нахмурився і не зразу відповів.

— Не можна було. На Шамілеві була кров і брата Османа і Абунунцал-Хана. Я не пішов до нього. Розен, генерал, прислав мені чин офіцера і звелів бути начальником Аварії. Все б було добре, але Розен призначив над Аварією зразу хана казикумихського, Магомет-Мірзу, а потім Ахмет-Хана. Цей зненавидів мене. Він сватав за сина дочку ханші, Салтанет. Її не віддали йому. Він думав, що я винен у цьому. Він зненавидів мене і підсилав своїх нукерів убити мене, але я втік від них. Тоді він наговорив на мене генералові Ключегану, — сказав, що я не дозволяю, щоб аварці давали дров солдатам. Він сказав йому ще, що я надів чалму, ось цю, — сказав Хаджі Мурат, показуючи на чалму на папасі, — і що це означає, що я передався Шамілеві. Генерал не повірив і не велів займати мене. Але коли генерал виїхав до Тифліса, Ахмет-Хан зробив по-своєму: з ротою солдатів схопив мене, закував у кайдани і прив'язав до гармати.

Шість діб тримали мене так. На сьому добу відв'язали й повели в Темір-Хан-Шуру. Вели сорок солдатів із зарядженими рушницями. Руки були зв'язані, і звелено було вбити мене, якщо я захочу тікати. Я знав це. Коли ми стали проходити біля Моксоха, стежечка була вузька, праворуч круча, сажнів з п'ятдесят, я перейшов від солдата праворуч, на край кручі. Солдат хотів зупинити мене, але я стрибнув під кручу й потяг за собою солдата. Солдат убився на смерть, а я ось живий залишився. Ребра, голову, руки, ноги, все поламав. Поповз був — і не зміг. Запаморочилася голова, і заснув. Прокинувся мокрий, у крові. Пастух побачив. Покликав людей, віднесли мене в аул. Ребра, голова зажили, зажила й нога, тільки стала коротка.

І Хаджі Мурат витягнув криву ногу.

— Ходжу, і те добре, — сказав він. — Народ довідався, став їздити до мене. Я видужав, переїхав у Цельмес. Аварці знову кликали мене управляти ними, — із спокійною, впевненою гордістю сказав Хаджі Мурат. — І я погодився.

Хаджі Мурат швидко встав і, діставши в саквах портфель, вийняв звідтіля два пожовклі листи й подав їх Лоріс-Мелікову. Листи були від генерала Ключенау, Лоріс-Меліков прочитав. У першому листі було:

«Прапорщик Хаджі Мурат. Ти служив у мене — я був задоволений тобою і вважав тебе за добру людину. Недавно генерал-майор Ахмет-Хан повідомив мене, що ти зрадник, що ти надів чалму, що ти маєш стосунки з Шамілем, що ти навчив народ не слухати російського начальства. Я наказав заарештувати тебе й приставити тебе до мене, — ти втік; не знаю, чи на краще це, чи на гірше, бо не знаю — чи винен ти, чи ні. Тепер слухай мене. Коли совість твоя чиста проти великого царя, коли ти не винен ні в чому, з'явся до мене. Не бійся нікого — я твій захисник. Хан тобі нічого не зробить; він сам під моїм начальством, то й нічого тобі боятися».

Далі Ключенау писав про те, що він завжди додержував свого слова й був справедливим, і ще умовляв Хаджі Мурата вийти до нього.

Коли Лоріс-Меліков закінчив першого листа, Хаджі Мурат дістав другого листа, але, не віддаючи його ще в руки Лоріс-Мелікову, розповів, як він відповів на цього першого листа:

— Я написав йому, що чалму я носив, але не для Шаміля, а для спасіння душі, що до Шаміля я перейти не хочу й не можу, бо через нього вбито моїх батька, братів й родичів, але що й до росіян

не можу вийти, бо мене збезчестили. В Хунзасі, коли я був зв'язаний, один негідник нас... на мене. І я не можу вийти до вас, поки людину цю не буде вбито. А головне, боюсь обманника Ахмет-Хана. Тоді генерал надіслав мені оцього листа,— сказав Хаджі Мурат, подаючи Лоріс-Мелікову другий пожовклий папірець.

«Ти мені відповів на мого листа, спасибі, — прочитав Лоріс-Меліков. — Ти пишеш, що ти не боїшся повернутися, але безчестя, заподіяне тобі одним гяуром¹, забороняє це; а я тебе запевняю, що російський закон справедливий, і на очі свої ти побачиш кару того, хто смів тебе образити, — я вже наказав це розслідувати. Послухай, Хаджі Мурат. Я маю право бути незадоволеним з тебе, бо ти не віриш мені й моїй честі, але я прощаю тобі, знаючи недовірливість характеру взагалі горців. Якщо в тебе чиста совість, коли чалму ти надівав власне тільки для спасіння душі, то твоя правда, і сміло можеш дивитися російському урядові й мені в очі; а той, хто тебе збезчестив, запевняю, буде покараний, *майно твоє буде повернуто*, і ти побачиш і дізнаєшся, що означає російський закон. Тим більше, що росіяни інакше дивляться на все; в очах їх ти не принизив себе, що тебе який-небудь мерзотник збезчестив. Я сам дозволив гимринцям² чалму носити й дивлюся на їх дії як слід; отже, повторюю, тобі нема чого боятися. Приходь до мене з чоловіком, якого я до тебе тепер посилаю: він мені вірний, *він не раб твоїх ворогів*, а друг людини, яка користується в уряді особливою увагою».

Далі Клюгенау знов умовляв Хаджі Мурата вийти.

¹ *Гяур* — презирлива назва всіх немусульман.

² *Гимринці* — народність на Кавказі.

— Я не повірив цьому, — сказав Хаджі Мурат, коли Лоріс-Меліков закінчив листа, — і не поїхав до Ключенау. Мені, головне, треба було помститися Ахмет-Ханові, а цього я не міг зробити через росіян. В цей самий час Ахмет-Хан оточив Цельмес і хотів схопити або вбити мене. У мене було занадто мало людей, я не міг відбитися від нього. І ось у цей час до мене приїхав посланець від Шаміля з листом. Він обіцяв допомогти мені відбитися від Ахмет-Хана і вбити його та давав мені в управління всю Аварію. Я довго думав і перейшов до Шаміля. І от з того часу я, не перестаючи, воював з росіянами.

Тут Хаджі Мурат розповів усі свої військові справи. Їх було дуже багато, і Лоріс-Меліков почасти знав їх. Усі походи й наскоки його вражали надзвичайною швидкістю переходів та сміливістю нападів, що завжди закінчувалися успіхами.

— Дружби між мною і Шамілем ніколи не було, — докінчив своє оповідання Хаджі Мурат, — але він боявся мене, і я був йому потрібен. Аж тут трапилося те, що в мене спитали, кому бути імамом після Шаміля? Я сказав, що імамом буде той, у кого шабля гостра. Це сказали Шамілеві, і він захотів позбутися мене. Він послав мене в Табасарань. Я поїхав, відбив тисячу баранів, триста коней. Але він сказав, що я не те зробив, і змінив мене з нагібства і звелів прислати йому всі гроші. Я надіслав тисячу золотих. Він прислав своїх мюридів і відібрав у мене все моє майно. Він викликав мене до себе; я знав, що він хоче вбити мене, і не поїхав. Він прислав узяти мене, я відбився й вийшов до Воронцова. Тільки сім'ї я не взяв. І мати, і дружина, і син у нього. Скажи сардареві: поки сім'я там, я нічого не можу робити.

— Я скажу, — сказав Лоріс-Меліков.

— Клопочися, старайся. Що моє, те твоє, тільки допоможи в князя. Я зв'язаний, і кінець мотуза — у Шаміля в руці.

Цими словами закінчив Хаджі Мурат своє оповідання Лоріс-Мелікову.

XIV

Двадцятого грудня Воронцов писав таке військовому міністрові Чернишову. Лист був по-французьки.

«Я не писав вам з останньою поштою, ласкавий князю, бажаючи спочатку вирішити, що ми зробимо з Хаджі Муратом. Я почуваю себе два-три дні не зовсім здоровим. У моєму останньому листі я сповіщав вас про прибуття сюди Хаджі Мурата: він приїхав у Тифліс восьмого; другого дня я познайомився з ним, і днів вісім чи дев'ять я говорив з ним і обмірковував, що він може зробити для нас згодом, а особливо, що нам робити з ним тепер, бо він дуже непокоїться за долю своєї сім'ї й каже, з усіма ознаками цілковитої одвертості, що поки його сім'я в руках Шаміля, він паралізований і не спроможний прислужитися нам та довести свою вдячність за ласкавий прийом і прощення, яке йому виявили. Непевність, у якій він перебуває, щодо дорогих йому людей, викликає в ньому гарячковий стан, і особи, призначені мною, щоб жити з ним тут, запевняють мене, що він не спить ночами, майже нічого не їсть, раз у раз молиться і тільки просить дозволу покататися верхи з кількома козаками, — єдина для нього можлива розвага й рух, потрібний унаслідок довголітньої звички. Кожного дня він приходив до мене довідуватися, чи маю я які звістки про його

сім'ю, і просить мене, щоб я звелів зібрати на наших різних лініях усіх полонених, які є в нашому розпорядженні, щоб запропонувати їх Шамілеві на обмін, до чого він додасть трохи грошей. Є люди, які йому дадуть їх для цього. Він мені все повторював: врятуйте мою сім'ю і тоді дайте мені можливість прислужитися вам (найкраще на лезгінській лінії, на його думку), і коли по закінченні місяця я не зроблю вам великої послуги, покарайте мене, як вважатимете потрібним.

«Я йому відповів, що все це здається мені дуже справедливим, і що в нас знайдеться навіть багато осіб, які не повірили б йому, якби його сім'я залишилася в горах, а не в нас як за порука; що я зроблю все можливе, щоб зібрати на наших кордонах полонених, і що, не маючи права, за нашими статутами, дати йому грошей для викупу, на додачу до тих, які він дістане сам, я, може, знайду інші способи допомогти йому. Після цього я йому сказав одверто мою думку про те, що Шаміль ні в якому разі не видасть йому сім'ї, що він, може, просто оголосить йому про це, пообіцяє йому цілковите прощення й колишні посади, погрозить, якщо він не повернеться, згубити його матір, дружину і шістьох дітей. Я спитав його, чи може він сказати одверто, що б він зробив, якби одержав таке повідомлення від Шаміля. Хаджі Мурат підняв очі й руки до неба й сказав мені, що все в руках бога, але що він ніколи не віддасться своєму ворогові, бо він цілком певний, що Шаміль йому не простить, і що він би тоді недовго був живим. Щодо знищення його сім'ї, то він не думає, що Шаміль вчинить так легкодумно: 1) щоб не зробити його ворогом одчайдушнішим і небезпечнішим; 2) є в Дагестані багато осіб, дуже навіть впливових, які відмовлять його

від цього. Нарешті, він повторив мені кілька разів, що яка б не була воля бога на майбутнє, але що його тепер турбує тільки думка про викуп сім'ї; що він благає мене, в ім'я бога, допомогти йому й дозволити йому повернутися в околиці Чечні, де б він, через посередництво і з дозволу наших начальників, міг мати стосунки з своєю сім'єю, постійні звістки про її теперішнє становище та про способи визволення її; що багато осіб і навіть деякі нагіби в цій частині ворожої країни більш-менш прихильні до нього; що в усьому населенні, уже підкореному росіянами або нейтральному, йому легко буде мати, з нашою допомогою, стосунки, дуже корисні для досягнення мети, яка переслідувала його вдень і вночі, що здійснення її так його заспокоїть і дасть йому змогу діяти на нашу користь і заслужити наше довір'я. Він просить відіслати його знову в Грозну з конвоєм із двадцяти або тридцяти відважних козаків, які були б йому захистом від ворогів, а нам — для поруки в правдивості висловлених ним намірів.

«Ви зрозумієте, ласкавий князю, що все це завдало мені клопоту, бо, що не зроби, велика відповідальність лежить на мені. Було б надзвичайно необережно цілком довіряти йому; але коли б ми хотіли відібрати в нього засоби до втечі, то ми повинні були б замкнути його; а це, на мою думку, було б і несправедливо і неполітично. Такий захід, що звістка про нього швидко поширилася б по всьому Дагестану, дуже пошкодив би нам там, відбираючи охоту у всіх тих (а їх багато), хто ладен іти більш-менш одверто проти Шаміля і хто так цікавиться становищем у нас найхоробрішого й найпромітнішого помічника імама, який побачив себе змушеним віддатися в

наші руки. Коли б ми повелися із Хаджі Муратом як з полоненим, весь добрий ефект його зради Шаміля загинув би для нас.

«Тому я гадаю, що не міг зробити інакше, як я зробив, почувавочи, однак, що можна буде обвинуватити мене у великій помилці, якби заманулося Хаджі Муратові втекти знову. В службі і в таких заплутаних справах трудно, щоб не сказати неможливо, іти по одній прямій дорозі, не ризикуючи помилитися й не беручи на себе відповідальності; але, коли дорога здається прямою, треба йти по ній,— хай буде, що буде.

«Прошу вас, ласкавий князю, подати це на розгляд його величності государю імператорові, і я буду щасливий, коли найясніший наш повелитель зволить ухвалити мій вчинок. Все, що я вам писав вище, я також написав генералам Завадовському й Козловському для безпосередніх зносин Козловського з Хаджі Муратом, якого я попередив про те, що він без схвалення останнього нічого зробити й нікуди виїхати не може. Я йому оголосив, що для нас іще краще, коли він буде виїжджати з нашим конвоем, бо Шаміль стане розголошувати, що ми тримаємо Хаджі Мурата під замком, але при цьому я взяв з нього обіцянку, що він ніколи не поїде у Воздвиженське, бо мій син, якому він спершу здався та якого він вважає своїм кунаком (приятелем), не начальник цієї місцевості, і могли б вийти непорозуміння (неприємності). А втім, Воздвиженське занадто близько від численного ворожого нам селища, тимчасом як для стосунків, які він бажає мати із своїми довіреними, Грозна зручна з усякого погляду.

«Крім двадцяти добірних козаків, які, з його ж прохання, ні на крок не відстануть від нього, я

послав ротмістра Лоріс-Мелікова¹, достойного, чудового й дуже розумного офіцера, що розмовляє по-татарськи, знає добре Хаджі Мурата, який, здається, теж цілком довіряє йому. Десять днів, що їх Хаджі Мурат пробув тут, він, проте, жив в одному будинку з підполковником князем Тархановим, начальником Шушинського повіту, який перебуває тут у справах службових; це — істинно достойна людина. І я йому цілком довіряю. Він так само заслужив довір'я Хаджі Мурата, і через нього одного, бо він чудово говорить по-татарськи, ми розмовляли про найделікатніші й найсекретніші справи.

«Я радився з Тархановим про Хаджі Мурата, і він цілком погодився зі мною в тому, що або слід було зробити, як я зробив, або ув'язнити Хаджі Мурата в тюрму й стерегти його з усіма можливими суворими заходами, — бо вже раз поводитися з ним погано, його нелегко стерегти, — або ж усунути його зовсім із країни. Та ці два останні заходи не тільки б знищили усю вигоду, яка впливає для нас із сварки між Хаджі Муратом і Шамілем, але припинили б неминуче всякий розвиток ремства та можливість обурення горців проти влади Шаміля. Князь Тарханов мені сказав, що сам упевнений в правдивості Хаджі Мурата, і що Хаджі Мурат не має сумніву в тому, що Шаміль ніколи його не простить і звелить стратити, незважаючи на обіцяне прощення. Єдина річ, яка могла стурбувати Тарханова в його стосунках з Хаджі Муратом, це — його відданість своїй релігії, і він не приховує, що Шаміль може впливати на нього з цього боку. Та, як я вже говорив вище, він ніколи не переконає Хаджі

¹ Граф Михайло Тарієлович. Прим. авт.

Мурата в тому, що не позбавить його життя або зараз, або через якийсь час після його повернення.

«Ось усе, ласкавий князю, що я хотів сказати вам про цей епізод тутешніх справ».

XV

Донесення це було відіслане з Тифліса 24-го грудня. А напередодні нового, 52-го року фельд'єгер, загнавши десяток коней і побивши до крові десяток візників, приставив його до князя Чернишова, тодішнього військового міністра. І 1-го січня 1852 року Чернишов повіз до імператора Миколи, разом з іншими справами, і це донесення Воронцова.

Чернишов не любив Воронцова і за загальну пошану, якою користувався Воронцов, і за його величезне багатство, і за те, що Воронцов був справжній пан, а Чернишов усе-таки *parvenu*¹, головне—за особливу прихильність імператора до Воронцова. І тому Чернишов користувався всякою нагодою, наскільки міг, шкодити Воронцову. В попередній доповіді про кавказькі справи Чернишову вдалося викликати незадоволення Миколи на Воронцова за те, що, через недбалість начальства, був горцями майже весь знищений невеликий кавказький загін. Тепер він мав намір висвітлити з негативного боку розпорядження Воронцова про Хаджі Мурата. Він хотів переконати царя, що Воронцов, який завжди на шкоду росіянам бере під свою руку й навіть дає послаблення тубільцям, залишивши Хаджі Мурата на Кавказі,

¹ Вискочка.

вчинив нерозсудливо; що, найпевніше, Хаджі Мурат тільки для того, щоб видивитися наші за-соби оборони, вийшов до нас, і що тому краще відрядити Хаджі Мурата в центр Росії й скористу-ватися ним уже тоді, коли його сім'ю буде ви-зволено з гір, і можна буде впевнитись у його відданості.

Та план цей не вдався Чернишову тільки через те, що вранці 1-го січня Микола був особливо не в настрої і не прийняв би будь-якої й від кого там не було пропозиції лише з почуття суперечли-вості; тим більше він не був схильний прийняти пропозицію Чернишова, якого він тільки терпів, вважаючи його поки що незамінною людиною, але, знаючи його намагання згубити в процесі декабристів Захара Чернишова та спробу заво-лодіти його майном, вважав за великого негід-ника. Отож, завдяки поганому настроєві Миколи, Хаджі Мурат залишився на Кавказі і доля його не змінилася так, як вона могла б змінитися, якби Чернишов робив свою доповідь іншим часом.

Було пів на десяту, коли в тумані двадцяти-градусного морозу товстий, бородатий кучер Чер-нишова, в блакитній бархатній шапці з гострими кінцями, сидячи на передку маленьких саней, таких самих, як ті, в яких катався Микола Пав-лович, підїхав до малого підїзду Зимового па-лацу й дружньо кивнув своєму приятелеві, куче-рові князя Долгорукого, який, зсадивши пана вже давно, стояв біля підїзду палацу, підклавши під товстий ватяний зад віжки, і тер змерзлі руки.

Чернишов був у шинелі з пухнастим, сивим бобровим коміром і в трикутному капелюсі з пів-нячим пір'ям, надітому по формі. Відкинувши ведмежу запону, він обережно витяг із саней свої

змерзлі ноги без калош (він пишався тим, що не знав калош) і бадьорячись, побрязкуючи шпорами, пройшов по килиму в шанобливо відчинені перед ним швейцаром двері. Скинувши в передпокої на руки старого камер-лакея, що підбіг до нього, шинель, Чернишов підійшов до дзеркала й обережно зняв капелюх з завитої перуки. Подивившись на себе в дзеркало, він звичним рухом старечих рук підвів виски й чуб і поправив хрест, аксельбанти та великі з вензелями еполети і, слабко ступаючи не дуже слухняними старечими ногами, став виходити вгору по килиму пологих сходів.

Пройшовши повз камер-лакеїв, що стояли в парадній формі біля дверей і підслесливо вклонялися йому, Чернишов увійшов у приймальню. Черговий, новопризначений флігель-ад'ютант, сяючи новим мундиром, еполетами, аксельбантами і рум'яним, ще не змарнілим обличчям з чорними вусиками й височками, зачесаними до очей так само, як їх зачісував Микола Павлович, шанобливо зустрів його. Князь Василь Долгорукий, товариш військового міністра, з нудьгуючим виразом тупого обличчя, прикрашеного такими ж бакенбардами, вусами й висками, які носив Микола, устав назустріч Чернишову й привітався з ним.

— L'empereur? ¹— звернувся Чернишов до флігель-ад'ютанта, запитливо показуючи очима на двері кабінету.

— Sa Majesté vient de rentrer ²,— очевидно, з приємністю слухаючи звук свого голосу, сказав флігель-ад'ютант і, м'яко ступаючи, так плавно, що повна склянка води, поставлена йому на голову, не розлилася б, підійшов до дверей,

¹ Імператор.

² Його величність тільки що повернувся.

які відчинялися беззвучно, і, всією істотою своєю виявляючи шанобу до того місця, в яке він вступав, зник за дверима. Долгорукий тимчасом розкрив свій портфель, перевіряючи папери, що були в ньому. А Чернишов, нахмурившись, походжав, розминаючи ноги й згадуючи все те, що треба було доповісти імператорові. Чернишов був біля дверей кабінету, коли вони знову відчинились, і з них вийшов ще більш, ніж перше, сяючи, шанобливий флігель-ад'ютант і жестом запросив міністра та його товариша до царя.

Зимовий палац після пожежі був давно вже відбудований, але Микола жив у ньому ще у верхньому поверсі. Кабінет, в якому він приймав з доповідями міністрів та вищих начальників, була дуже висока кімната з чотирма великими вікнами. Великий портрет імператора Олександра I висів на головній стіні. Між вікнами стояли два бюро¹. Попід стінами стояло кілька стільців, на середині кімнати — великий письмовий стіл, перед столом крісло Миколи, стільці для тих, кого він приймав.

Микола в чорному сюртуку без еполетів, з півпогончиками, сидів біля стола, відкинувши свій величезний, туго перетягнутий на відрослому животі стан, і нерухомо своїм безживним поглядом дивився на тих, що входили. Довге, біле обличчя з величезним похилим лобом, який виступав з-за пригладжених височків, майстерно з'єднаних з перукою, що закривала лисину, було сьогодні особливо холодне й нерухоме. Очі його, завжди тьмяні, дивилися тьмяніше, ніж звичайно, стиснуті губи з-під загнутих догори вусів і підперті високим коміром, ожирілі, свіжо виголені щоки,

¹ Бюро — спеціальний високий столик.

з залишеними правильними ковбасками бакенбард, та притискуване до коміра підборіддя надавали його обличчю виразу незадоволення й навіть гніву. Причиною цього настрою була втома. А причиною втоми було те, що напередодні він був у маскарадї, і, як звичайно, походжаючи в своїй кавалергардській касці з птахом на голові між публікою, що тиснулась до нього й полохливо відступала від його величезної й самовпевненої постаті, зустрів знову ту маску, яка в минулий маскарад, збудивши в ньому своєю білістю, прекрасною статурою й ніжним голосом старечу похитливість, зникла від нього, обіцяючи зустріти його в наступному маскарадї. У вчорашньому маскарадї вона підійшла до нього, і він уже не відпустив її. Він повів її в ту спеціально для цієї мети завжди готову ложу, де він міг на самоті залишитись із своєю дамою. Дійшовши мовчки до дверей ложі, Микола оглянувся, шукаючи очима капельдинера, але його не було. Микола нахмурився й сам штовхнув двері ложі, пропускаючи вперед себе свою даму.

— Il y a quelq'un¹, — сказала маска, зупиняючись.

Ложа справді була зайнята: на бархатному диванчику близько одне до одного сиділи уланський офіцер і молоденька, гарненька біляво-кучерява жінка в доміно, із скинутою маскою. Побачивши випростану на весь зріст і гнівну постать Миколи, білява жінка похапцем закрилася маскою, а уланський офіцер, остовпівши від жаху, не встаючи з дивана, дивився на Миколу нерухожими очима.

Хоч як звук Микола до жаху, що його викли-

¹ Тут хтось є.

кав у людей, цей жах був йому завжди приємним, і він любив іноді вразити людей, кинutih у жах, контрастом звернених до них ласкавих слів. Так зробив він і тепер.

— Ну, брат, ти молодший за мене, — сказав він заляклому від жаху офіцерові, — можеш поступитися мені місцем.

Офіцер схопився і, бліднучи та червоніючи, зігнувшись, вийшов мовчки за маскою з ложі, і Микола залишився сам із своєю дамою.

Маска, як виявилось, була гарненькою двадцятирічною невинною дівчиною, дочкою шведки-гувернантки. Дівчина ця розповіла Миколі, як вона з дитинства ще, з портретів, закохалася в нього, боготворила його й вирішила, хоч би там що, добитися його уваги. І ось вона добилась, і їй, як вона казала, нічого більше не треба було. Дівчину цю було відвезено в місце звичайного побачення Миколи з жінками, і Микола пробув з нею більше години.

Коли він цієї ночі вернувся в свою кімнату й ліг на вузьку тверду постіль, якою він пишався, та вкрився своїм плащем, що його він вважав (і так і говорив) таким самим славетним, як капелюх Наполеона, він довго не міг заснути. Він то згадував зляканий і захоплений вираз білого обличчя цієї дівчині, то могутні, повні плечі своєї постійної коханки Нелідової й робив порівняння між тою і тою. Про те, що розпутність жонатого чоловіка була негарна, йому й на думку не спадало, і він дуже здивувався б, коли б хто-небудь осудив його за це. Але, дарма що він був певен, що робив так, як треба, у нього залишалося якесь неприємне відригування і, щоб заглушити це почуття, він став думати про те, що завжди заспокоювало його: про те, яка він велика людина.

Незважаючи на те, що він пізно заснув, він устав о восьмій годині і, зробивши свій звичайний туалет, витерши льодом своє велике, сите тіло та помолившись богу — він прочитав звичайні, з дитинства виголошувані молитви: «Богородицю», «Вірую», «Отче наш», не надаючи вимовлюваним словам ніякого значення, — вийшов з малого під'їзду на набережну, в шинелі й кашкеті.

Посередині набережної йому зустрівся такий самий, як і він, величезний на зріст, учень школи правознавства в мундирі й капелюсі. Побачивши мундир школи, якої він не любив за вільнодумність, Микола Павлович нахмурився, але високий зріст і старанна витяжка та віддавання честі з підкреслено-випнутим ліктем учня пом'якшили його незадоволення.

— Як прізвище? — спитав він.

— Полосатов, ваша імператорська величність!

— Молодець!

Учень усе стояв з рукою біля капелюха. Микола зупинився.

— Хочеш на військову службу?

— Ні, ваша імператорська величність.

— Дурень! — і Микола, відвернувшись, пішов далі і став голосно вимовляти перші, які траплялися йому, слова. «Копервейн, Копервейн», — повторював він декілька разів ім'я вчорашньої дівчини. — «Погано, погано». Він не думав про те, що говорив, але заглушував своє почуття увагою до того, що говорив. «Так, чим би була без мене Росія, — сказав він собі, відчувши знову наближення незадоволеного почуття. — Так, чим би була без мене не Росія сама, а Європа». І він згадав про шурина, прусського короля, та його кволість і дурість, і похитав головою.

Підходячи назад до ганку, він побачив карету Олени Павлівни, яка з червоним лакеєм під'їжджала до Салтиковського під'їзду. Олена Павлівна була для нього уособленням тих пустих людей, які міркували не тільки про науки, поезію, але й про урядування, уявляючи, що вони можуть урядувати собою краще, ніж він, Микола, урядував ними. Він знав, що хоч скільки він душив цих людей, вони знову впливали й впливали наверх. І він згадав недавно померлого брата Михайла Павловича. І досадне й сумне почуття охопило його. Він похмуро насупився й знову став шепотіти перші, які трапилися, слова. Він перестав шепотіти тільки, коли увійшов у палац. Увійшовши до себе й пригладивши перед дзеркалом бакенбарди й волосся на висках та накладку на тім'ї, він, підкрутивши вуси, просто пройшов у кабінет, де приймалися доповіді.

Першого він прийняв Чернишова. Чернишов ту ж мить з обличчя і, головне, з очей Миколи зрозумів, що він сьогодні був особливо не в настрої і, знаючи вчорашню його пригоду, збагнув, від чого це походило. Холодно привітавшись та запросивши сісти Чернишова, Микола вп'явся в нього своїми безживними очима.

Першою справою в доповіді Чернишова була справа про виявлену крадіжку інтендантських чиновників; потім була справа про переміщення війська на прусському кордоні; потім призначення деяким особам, пропущеним у першому списку, нагород перед новим роком; потім було донесення Воронцова про вихід Хаджі Мурата і, нарешті, неприємна справа про студента медичної академії, який вчинив замах на життя професора.

Микола мовчки, стиснувши губи, погладжував своїми великими білими руками, з одним зо-

лотим перснем на підмізинному пальці, аркуші паперу й слухав доповідь про крадіжку, не зводячи очей з лоба й чуба Чернишова.

Микола був певен, що крадуть усі. Він знав, що треба буде покарати тепер інтендантських чиновників, і вирішив віддати їх усіх у солдати, але знав також, що це не перешкодить тим, які посядуть місце звільнених, робити те ж саме. Властивість чиновників полягала в тому, щоб красти, а його обов'язок полягав у тому, щоб карати їх, і, хоч як набридало це йому, він сумлінно виконував цей обов'язок.

— Видно, в нас у Росії одна тільки чесна людина, — сказав він.

Чернишов ту ж мить зрозумів, що ця єдина чесна людина в Росії був сам Микола, і схвально усміхнувся.

— Мабуть, так, ваша величність, — сказав він.

— Залиш, я покладу резолюцію, — сказав Микола, взявши папір і переклавши його на лівий бік стола.

Після цього Чернишов став доповідати про нагороди та про переміщення війська. Микола проглянув список, викреслив кілька імен і потім коротко й рішуче розпорядився про пересунення двох дивізій до прусського кордону.

Микола ніяк не міг простити прусському королеві даної ним після 48-го року конституції, й тому, висловлюючи шуринові найдружніші почуття в листах та на словах, він вважав за потрібне мати про всякий випадок військо на прусському кордоні. Військо це могло знадобитися і на те, щоб в разі заколоту народу в Пруссії (Микола скрізь бачив готовість до заколоту) рушити його на захист престолу шурина, як він рушив військо на захист Австрії проти угорців. Потрібне було це

військо на кордоні й на те, щоб надавати більше ваги й значення своїм порадам прусському королеві.

«Так, що було б тепер з Росією, якби не я», — знову подумав він.

— Ну, що ще? — сказав він.

— Фельд'єгер з Кавказу, — сказав Чернишов і став доповідати те, що писав Воронцов про вихід Хаджі Мурата.

— Он як, — сказав Микола. — Добрий початок.

— Очевидно, план, складений вашою величністю, починає давати свої плоди, — сказав Чернишов.

Ця похвала його стратегічним здібностям була особливо приємна Миколі, бо, хоч він і пишався своїми стратегічними здібностями, в глибині душі він усвідомлював, що їх не було. І тепер він хотів чути більш докладні похвали собі.

— Ти як же це розумієш? — спитав він.

— Розумію так, що якби давно діяли за планом вашої величності: поступово, і хоч і повільно, рухатися вперед, вирубуючи ліси, знищуючи запаси, то Кавказ давно б уже був підкорений. Вихід Хаджі Мурата я пояснюю тільки цим. Він зрозумів, що триматися їм уже не можна.

— Правда, — сказав Микола.

Незважаючи на те, що план повільного руху в місцях ворога через вирубування лісів та нищення харчів був план Єрмолова і Вельямінова, цілком протилежний планові Миколи, за яким треба було разом заволодіти резиденцією Шаміля й зруйнувати це гніздо розбійників і за яким було розпочато в 1845 році Даргінську експедицію, що коштувала стільки людських жертв, — незважаючи на це, Микола приписував план повільного

руху, послідовного вирубування лісів і нищення харчів теж собі. Здавалося, що для того, щоб вірити в те, що план повільного руху, вирубування лісів і нищення харчів був його план, треба було приховувати те, що саме він наполягав на цілком протилежному воєнному заході 45-го року. Але він не приховував цього й пишався й тим планом своєї експедиції 45-го року, і планом повільного руху вперед, дарма що ці два плани явно суперечили один одному. Постійні, явні, всупереч очевидності лестощі людей, що його оточували; довели його до того, що він не бачив уже своїх суперечностей, не погоджував уже своїх вчинків і слів з дійсністю, з логікою чи навіть з простим здоровим глуздом, а цілком був певен, що всі його розпорядження, хоч би які вони були безглузді, несправедливі й нелогічні між собою, ставали й обміркованими, і справедливими, і погодженими між собою тільки тому, що він їх робив.

Таким було і його вирішення про студента медично-хірургічної академії, про якого після кавказької доповіді, став доповідати Чернишов.

Справа полягала в тому, що юнак, двічі не склавши екзамену, складав утретє і, коли екзаменатор знову не пропустив його, хворобливо-нервовий студент, вбачаючи в цьому несправедливість, схопив з стола кишеньковий ніжик і в якомусь нападі нестями кинувся на професора і зробив йому кілька незначних ран.

— Як прізвище? — спитав Микола.

— Бжезовський.

— Поляк?

— Польського походження й католик, — відповів Чернишов.

Микола нахмурився.

Він наробив багато зла полякам. Для пояс-

нення цього зла йому треба було бути впевненим, що всі поляки негідники. І Микола вважав їх такими і ненавидів їх: ненавидів їх у міру того зла, яке він заподіяв їм.

— Підожди трохи,— сказав він і, заплющивши очі, опустив голову.

Чернишов знав, чувши це не раз від Миколи, що, коли йому треба вирішати яке-небудь важливе питання, йому треба було тільки зосередитись на якусь мить, і що тоді на нього находило натхнення, і вирішення складалося само собою найвірніше, ніби якийсь внутрішній голос говорив йому, що треба зробити. Він думав тепер про те, як би повніше задовольнити те почуття злоби до поляків, яке в ньому розворушила історія цього студента, і внутрішній голос підказав йому таке вирішення. Він узяв доповідь і на берегах її написав своїм великим почерком: *«Заслуговує на смертну кару. Але, слава богу, смертної кари в нас нема. І не мені заводити її. Провести 12 разів крізь тисячу чоловік. Микола»*¹, підписав він з своїм не-природним, величезним розчерком.

Микола знав, що дванадцять тисяч шпіцрутенів була не тільки певна, люта смерть, але й зайва жорстокість, бо досить було п'яти тисяч ударів, щоб убити найдужчу людину. Але йому приємно було бути невблаганно жорстоким і приємно було думати, що в нас немає смертної кари.

Написавши свою резолюцію про студента, він посунув її до Чернишова.

— Ось,— сказав він.— Прочитай.

Чернишов прочитав і, на знак шанобливого подиву з мудрості вирішення, схилив голову.

¹ Прогнати 12 разів крізь тисячу чоловік, прогнати крізь стрій — покарання, особливо поширене за царювання Миколи I. Факт, що його змальовує Л. М. Толстой, історично правдивий.

— Так, вивести всіх студентів на плац, щоб вони були присутні під час карі,— додав Микола.

«Ім корисно буде. Я винищу цей революційний дух, вирву з корінням», — подумав він.

— Слухаю,— сказав Чернишов і, помовчавши трохи та поправивши свій чуб, повернувся до кавказької доповіді.

— То як накажете написати Михайлові Семеновичу?

— Твердо додержуватися моєї системи руйнування жител, нищення харчів у Чечні і турбувати їх наскоками,— сказав Микола.

— Про Хаджі Мурата що накажете? — спитав Чернишов.

— Та Воронцов же пише, що хоче використати його на Кавказі.

— Чи не ризиковано це? — сказав Чернишов, уникаючи погляду Миколи. — Михайло Семенович, боюся, занадто довірливий.

— А ти що думав би? — різко перепитав Микола, помітивши намір Чернишова виставити в поганому світлі розпорядження Воронцова.

— Та я думав би, безпечніше вирядити його в Росію.

— Ти думав,— глузливо сказав Микола. — А я не думаю й згоден з Воронцовим. Так і напиши йому.

— Слухаю,— сказав Чернишов і, вставши, почав прощатися.

Попрощався й Долгорукий, який за весь час доповіді сказав лише кілька слів про переміщення війська на запитання Миколи.

Після Чернишова було прийнято генерал-губернатора Західного краю Бібікова, що приїхав попроситися. Ухваливши вжиті Бібіковим заходи проти бунтівних селян, які не хотіли переходити

в православ'я, він наказав йому судити всіх тих, що не підкоряються, військовим судом. Це означало засуджувати до прогнання крізь стрій. Крім того, він наказав іще віддати в солдати редактора газети, який надрукував відомості про переведення кількох тисяч душ державних селян в удільні.

— Я роблю це тому, що вважаю це потрібним,— сказав він.— А міркувати про це не дозволю.

Бібіков розумів усю жорстокість розпорядження про уніатів¹ та всю несправедливість переведення державних, тобто єдиних вільних людей, в удільні, тобто в кріпаки царської фамілії. Але перечити не можна було. Не погодитися з розпорядженням Миколи означало позбутися всього того блискучого становища, яке він набував сорок літ і яким користувався. І тому він покірно нахилив свою чорну, сивіючу голову на знак покірності й готовості виконати жорстоку, безумну й нечесну височайшу волю.

Відпустивши Бібікова, Микола з свідомістю добре виконаного обов'язку потягнувся, глянув на годинник і пішов одягатися для виходу. Надівши на себе мундир з еполетами, орденами й стрічкою, він вийшов у приймальню залу, де понад сто чоловік мужчин у мундирах і жінок у вирізних чепурних платтях, розставлені всі на певних місцях, з трепетом чекали його виходу.

З безживним поглядом, з випнутими грудьми й перетягнутим та виступаючим з-за перетяжки і згорі і знизу животом, він вийшов до тих, що че-

¹ *Уніати* (від унія — об'єднання, спілка) — прихильники об'єднання католицької і православної церков під зверхністю центра католицизму — Ватикану, який завжди служив найреакційнішим силам світу і тепер служить американо-англійській імперіалістичній реакції.

кали, і, почувуючи, що всі погляди з трепетною підслесливістю звернені на нього, він набрав ще більш урочистого вигляду. Зустрічаючись очима із знайомими особами, він, пригадуючи, хто — хто, зупинявся й говорив часом по-російськи, часом по-французьки кілька слів і, пронизуючи їх холодним безживним поглядом, слухав, що йому казали.

Прийнявши поздоровлення, Микола пройшов до церкви. Бог, через своїх слуг так само, як і мирські люди, вітав і вихваляв Миколу, і він, як належне, хоч і набридле йому, сприймав ці привітання й вихваляння. Все це повинно було так бути, бо від нього залежало благоденство й щастя всього світу, і хоч він стомлювався від цього, він усе-таки не відмовляв світові в своєму сприянні. Коли наприкінці обідні пишній, розчесаний диякон проголосив «многая літа», і півча прекрасними голосами одностайно підхопила ці слова, Микола, оглянувшись, помітив Нелідову з її розкішними плечима, що стояла біля вікна, і на її користь вирішив порівняння з учорашньою дівчиною.

По обідні він пішов до імператриці і в сімейному колі пробув кілька хвилин, жартуючи з дітьми й дружиною. Потім він через Ермітаж зайшов до міністра двору Волконського і між іншим доручив йому видавати з своїх особливих сум щорічну пенсію матері вчорашньої дівчини. І від нього поїхав на свою звичайну прогулянку.

Обід цього дня був у Помпейській залі; крім менших синів, Миколи й Михайла, було запрошено: барона Лівена, графа Ржевуського, Долгорукого, пруського посланника і флігель-ад'ютанта пруського короля.

Поки чекали виходу імператриці та імпера-

тора, між пруським посланником і бароном Лі-
венем зав'язалася цікава розмова з приводу
останніх тривожних звісток, одержаних в Польщі.

— *La Pologne et le Caucase, ce sont les deux
chauthères de la Russie,*— сказав Лівен.— *Il nous
faut 100000 hommes á peu près dans chacun de
ces deux pays*¹.

Посланник висловив удаване здивовання з
того, що це так.

— *Vous dites, la Pologne?*²— сказав він.

— *Oh, oui, c'était un coup, de maitre de
Maetternich de nous en avoir laissé l'embarras*³...

В цьому місці розмови увійшла імператриця,
з своєю тремливою головою й завмерлою усміш-
кою, і слідом за нею Микола. За столом Микола
розповів про вихід Хаджі Мурата і про те, що
війна кавказька тепер має незабаром закінчитися
внаслідок його наказу про стиснення горців ви-
рубанням лісів та системою укріплень.

Посланник, презирнувшись коротким погля-
дом з пруським флігель-ад'ютантом, з яким він
сьогодні вранці ще говорив про нещасливу схиль-
ність Миколи вважати себе за великого стратега,
дуже хвалив цей план, який доводив іще раз ве-
ликі стратегічні здібності Миколи.

Після обіду Микола їздив у балет, де в трико
маршували сотні оголених жінок. Одна особливо
впала в око йому, і, покликавши балетмейстера,
Микола дякував йому й звелів подарувати йому
перстень з діамантами.

Другого дня на доповіді Чернишова Микола
ще раз підтвердив своє розпорядження Воронцову

¹ Польща та Кавказ — це два іспити для Росії. Нам треба
щонайменше 100000 чоловік в кожній з цих країн.

² Ви кажете, Польща?

³ О, так, це був хитрий маневр Меттерніха, щоб спричинити
нам труднощі.

про те, щоб тепер, коли вийшов Хаджі Мурат, дужче турбувати Чечню й стискувати її кордонною лінією.

Чернишов написав в цьому розумінні Воронцову, і другий фельд'єгер, заганяючи коней та розбиваючи обличчя візників, помчав у Тифліс.

XVI

На виконання цього наказу Миколи Павловича, тоді ж, у січні 1852 року, був організований наскок на Чечню.

Загін, призначений для наскоку, складався з чотирьох батальйонів піхоти, двох сотень козаків та восьми гармат. Колона йшла дорогою. А по обидва боки колони безперервним цепом, спускаючись і піднімаючись на балках, ішли єгері¹, у високих чоботях, кожухах і папах, з рушницями на плечах і патронами на перев'язі. Як завжди, загін посувався по ворожій землі, додержуючи можливої тиші. Лише зрідка брязкали на рівчачках струснуті гармати або пирхав чи іржав артилерійський кінь, не розуміючи наказу про тишу, або хрипким, стриманим голосом кричав розгніваний начальник на своїх підлеглих за те, що цеп надто розтягся чи надто близько або далеко йде від колони. Один раз тільки тиша порушилася тим, що з невеличкої куртинки² колючки між цепом і колоною, вискочила коза з білим черевцем і задом та сірою спинкою і такий самий цап з невеликими, на спину закинутими ріжками. Гарні

¹ Єгері — військові частини. Колись царські мисливці, потім військова стрілецька частина.

² Куртинка — у військовому значенні слова — частина головного валу фортеці, що з'єднує дві башти.

злякані тварини великими стрибками, підгинаючи передні ноги, налетіли на колону так близько, що деякі солдати з криком і реготом побігли за ними, наміряючись багнетами заколоти їх; але кози повернули назад, проскочили крізь цеп, і, переслідувані кількома кіннотниками та ротними собаками, як птахи, умчали в гори.

Ще була зима, але сонце починало ходити вище, і опівдні, коли загін, вийшовши рано-вранці, пройшов уже верст з десять, пригрівало так, що ставало жарко, і промені його були такі яскраві, що боляче було дивитися на сталь багнетів і на блищики, які раптом спалахували на міді гармат, як маленькі сонця.

Позаду була тільки що перейдена загоном бистра, чиста річка; спереду — оброблені поля й луки в неглибоких балках; ще спереду — таємничі чорні гори, вкриті лісом; за чорними горами — ще виступи скель, і на високому горизонті — вічно прекрасні, вічно мінливі снігові гори, що вигравали світлом, як алмази.

Попереду п'ятої роти ішов у чорному сюртуці й папасі та з шаблею через плече високий, вродливий офіцер Бутлер, що недавно перейшов з гвардії. Він зазнавав бадьорого почуття радості життя, а разом з тим небезпеки смерті й бажання діяльності та свідомості причетності до величезного цілого, керованого однією волею. Бутлер сьогодні вдруге виходив у діло, і йому радісно було думати, що ось зараз почнуть стріляти на них, і що він не тільки не зігне голови під ядром, що пролітатиме, чи не зверне уваги на свист куль, але, як це було вже з ним, вище підійме голову та з усмішкою в очах оглядатиме товаришів і солдатів і заговорить найбайдужнішим голосом про що-небудь стороннє. Загін звернув з доброї до-

роги й повернув на маловиїжджену, що йшла серед кукурудзяної стерні, і став підходити до лісу, коли — не видно було, звідки — з зловісним свистом пролетіло ядро і вдарилось у середині обозу біля дороги, в кукурудзяному полі, розривши на ньому землю.

— Починається,— весело усміхаючись, сказав Бутлер товаришеві, що йшов з ним.

І справді, слідом за ядром показався з-за лісу густий натовп кінних чеченців із значками. В середині партії був великий зелений значок, і старий фельдфебель роти, дуже далекозорий, сказав короткозорому Бутлеру, що це, мабуть, сам Шаміль. Партія сходила з гори й показала на верхівці ближчої балки праворуч і стала сходити вниз. Маленький генерал у теплому чорному сюртуці й папасі з великим білим курпеєм під'їхав на своєму іноходці до роти Бутлера і наказав йому йти вправо проти кінноти, що сходила з гори. Бутлер швидко повів в зазначеному напрямі свою роту, але не встиг спуститися до балки, як почув позад себе один за одним два гарматні постріли. Він оглянувся: дві хмари сивого диму знялись над двома гарматами й потяглися вздовж балки. Партія, що, очевидно, не сподівалася артилерії, пішла назад. Рота Бутлера стала стріляти навздогін горцям, і вся лощина закрилася пороховим димом. Тільки вище від лощини видно було, як горці поспішно відступали, відстрілюючись від козаків, що переслідували їх. Загін пішов далі слідом за горцями, і на схилі другої балки відкрився аул.

Бутлер із своєю ротою бігом, слідом за козаками, увійшов в аул. Жителів нікого не було. Солдатам було звелено палити хліб, сіно й самі саклі. По всьому аулу стелився їдкий дим, і в димові

цьому сновигали солдати, витягаючи з сакель що знаходили, а головне ловили й стріляли курей, яких не могли вивезти горці. Офіцери сіли далі від диму й поснідали та випили. Фельдфебель приніс їм на дощі кілька шільників меду. Чеченців не чути було. Трохи по опівдні звелено було відступати. Рота вишикувалася за аулом колоною, і Бутлерові довелося бути в ар'єргарді. Тільки-но рушили, з'явилися чеченці і, йдучи за загоном, проводжали його пострілами.

Коли загін вийшов на відкрите місце, горці відстали. У Бутлера нікого не поранило, і він повертався в найвеселішому й найбадьорішому настрої. Коли загін, перейшовши назад бродом перейдену вранці річку, розтягся по кукурудзяних полях і луках, співаки по ротах виступили наперед, і залунали пісні. Вітру не було, повітря було свіже, чисте і таке прозоре, що снігові гори, які були за сотню верст, здавалися зовсім близькими, і що, коли співаки замовкали, чути було рівномірний тупіт ніг та брязкання гармат як фон, на якому починалась і закінчувалась пісня. Пісня, якої співали в п'ятій роті Бутлера, була складена юнкером на славу полку, і співали її на танечний мотив з приспівом: «Чи те діло, чи те діло, егарі, егарі!»

Бутлер їхав верхи поряд із своїм найближчим начальником, майором Петровим, з яким він і жив разом, і не міг натішитися з свого вирішення вийти з гвардії та піти на Кавказ. Головна причина його переходу з гвардії була та, що він програвся в карти в Петербурзі так, що в нього нічого не залишилось. Він боявся, що неспроможний буде стриматися від гри, залишаючись у гвардії, а програвати вже не було чого. Тепер усьому цьому покладено було край, було інше життя, і

таке гарне, молодецьке. Він забув тепер і про своє розорення, і про свої неоплатні борги. І Кавказ, війна, солдати, офіцери, п'яні й добродушні сміливці, майор Петров — усе це здавалося йому таким хорошим, що він часом не вірив собі, що він не в Петербурзі, не в накурених кімнатах заламує ріжки та понтує, ненавидячи банкомета й почувуючи гнітючий біль у голові, а тут, в цьому чудовому краю, серед молодців кавказців.

«Чи те діло, чи те діло, егарі, егарі!» — співали його співаки. Кінь його веселою ходою ступав під цю музику. Ротний кудлатий, сірий Трезорко, наче начальник, задерши хвоста, з заклопотаним виглядом біг перед ротою Бутлера. На душі було бадьоро, спокійно й весело. Війна уявлялася йому тільки в тому, що він наражав себе на небезпеку, можливість смерті і цим заслуговував і нагороди, і пошани тутешніх товаришів та своїх російських друзів. Інший бік війни: смерть, рани солдатів, офіцерів, горців, хоч як дивно це сказати, і не виникали в його уяві. Він навіть позасвідомо, щоб затримати свою поетичну уяву про війну, ніколи не дивився на вбитих і поранених. Так і сьогодні. У нас було троє вбитих і дванадцять поранених. Він пройшов повз труп, що лежав горілиць, і тільки одним оком бачив якийсь химерний вигляд воскової руки та темночервону пляму на голові і не став розглядати. Горці уявлялися йому тільки кінними джигітами, від яких треба було захищатися.

— То ось як, батечку, — говорив майор у перерві пісні. — Не так, як у вас, у Пітері: рівняння направо, рівняння наліво. А ось попрацювали — і додому. Машурка нам тепер пирога подасть, борщу доброго. Життя. Хіба не так? Ану, «Як знялася зоря», — скомандував він улюблену пісню.

Майор жив, як з дружиною, з дочкою фельдшера, спочатку Машкою, а потім Марією Дмитрівною. Марія Дмитрівна була гарна, білява, вся в ластовинні, тридцятилітня бездітна жінка. Хоч яке було її минуле, тепер вона була вірною подругою майора, доглядала його, як нянька, а це було потрібне майорові, що часто напивався до нестями.

Коли прийшли у фортецю, все було, як передбачив майор. Марія Дмитрівна нагодувала його та Бутлера і ще запрошених із загону двох офіцерів своїм поживним, смачним обідом, і майор наївся й напився так, що не міг уже говорити, і пішов до себе спати. Бутлер, теж стомлений, але вдоволений, трохи випивши зайвого чихиру, пішов у свою кімнату і, ледве встиг роздягтися, як, підклавши долоню під гарну кучеряву голову, заснув міцним сном, без сновидінь і не прокидаючись.

XVII

Аул, сплюндрований насकोком, був той самий, у якому Хаджі Мурат пробув ніч перед виходом своїм до росіян.

Садо, в якого зупинявся Хаджі Мурат, відходив із сім'єю в гори, коли росіяни підходили до аулу. Повернувшись у свій аул, Садо знайшов свою саклю зруйнованою: покрівля була провалена, двері й стовпи галерейки спалені й середина загиджена. А син його, отой гарний, з блискучими очима хлопець, який захоплено дивився на Хаджі Мурата, був привезений мертвим до мечеті на накритому буркою коні. Його було проткнуто багнетом у спину. Миловида жінка, яка слугувала під час його відвідин Хаджі Муратові, тепер, в

роздертій на грудях сорочці, що відкривала її старі, обвислі груди, з розпушеними косами, стояла над сином і дряпала собі до крові обличчя та невгаваючи голосила. Садо з киркою й лопатою пішов з родичами копати яму синові. Старий дід сидів під стіною розвалені саклі і, стругаючи паличку, тупо дивився поперед себе. Він тільки що повернувся з своєї пасіки. Два стіжки сіна, що були там, було спалено; було поламано й обпалено посаджені старим і виплекані абрикосові й вишневі дерева і, головне, спалено всі вулики з бджолами. Голосіння жінок чути було в усіх домах і на майдані, куди привезли ще два тіла. Малі діти ревли разом з матерями. Ревла й голодна худоба, якій нічого було дати. Дорослі діти не гралися, а зляканими очима дивилися на старших.

Фонтан був загиджений, очевидно, навмисне, отож води не можна було брати з нього. Так само була загиджена й мечеть, і мулла¹ з муталімами² очищав її. Про ненависть до росіян ніхто й не говорив. Почуття, яке проймало всіх чеченців, від малого до великого, було дужче за ненависть. Це була не ненависть, а невизнання цих російських собак за людей і така огида, бридливість та нерозуміння безглуздої жорстокості цих істот, що бажання нищити їх, як бажання нищити пацюків, отруйних павуків, вовків, було таким же природним почуттям, як почуття самоохорони. Перед жителями стояв вибір: залишатися на місцях і відновити з страшними зусиллями все, з таким трудом заведене і так легко й безглуздо знишене, сподіваючись кожної хвилини повторення того самого, або, всупереч релігійному закону і й

¹ *Мулла* — мусульманський священослужитель.

² *Муталім* — учень.

почуттю огиди та презирства до росіян, підкоритися їм.

Старі помолилися й одностайно вирішили надіслати до Шаміля послів, прохаючи в нього допомоги, і ту ж мить заходилися відновлювати порушене.

XVIII

Другого дня після наскоку Бутлер вийшов уже нарано вранці з заднього ганку на вулицю, наміряючись пройтись і подихати повітрям до ранкового чаю, що його він пив звичайно разом з Петровим. Сонце вже вийшло з-за гір, і боляче було дивитися на освітлені ним білі мазанки правого боку вулиці, та зате, як завжди, весело й заспокійливо було дивитися ліворуч, на покриті лісом чорні гори, що віддалялися й здіймалися вгору та на матове пасмо снігових гір, що, як завжди, намагалися прикинутись хмарами.

Бутлер дивився на ці гори, дихав на всі легені і радів з того, що він живе, і живе саме він, і на цьому прегарному місці. Радів він трошки й з того, що він так добре вчора поведився в сутичці і при наступі і, особливо, при відступі, коли сутичка була досить гаряча; радів і з згадки про те, як учора, після повернення їх з походу, Маша, чи Марія Дмитрівна, сожителька Петрова, частувала їх і була особливо проста й мила з усіма, а особливо, як йому здавалося, була до нього ласкава. Марія Дмитрівна, з її товстою косою, широкими плечима, високими грудьми й сяйною усмішкою вкритого ластовинням доброго обличчя, мимоволі вабила Бутлера, як дужого, молодого

неодруженого чоловіка, і йому здавалося навіть, що вона бажає його. Але він вважав, що це було б негарно супроти доброго, простодушного товариша, і додержувався з Марією Дмитрівною найпростішого, шанобливого поводження, і тішився з себе за це. Зараз він думав про це.

Думки його відвернув дрібний тупіт багатьох кінських копит по курній дорозі, що він почув поперед себе, наче мчало кілька чоловік. Він підвів голову й побачив в кінці вулиці купку вершників, що під'їздила ходюю. Попереду десятків двох козаків їхало два чоловіки: один — у білій черкесці й високій папасі з чалмою, другий — офіцер російської служби, чорний, горбоносий, з надмірною кількістю срібла на одязі й на зброї. Під вершником з чалмою був рудо-буланий красунь кінь з маленькою головою, прекрасними очима; під офіцером був високий, хверцюватий карабахський кінь. Бутлер, охочий до коней, ту ж мить оцінив бадьору силу першого коня й зупинився, щоб довідатись, хто були ці люди. Офіцер звернувся до Бутлера.

— Це військовий начальник дім? — спитав він, виявляючи невідмінюваною мовою та вимовою своє неросійське походження. Бутлер сказав, що цей самий.

— А це хто ж? — спитав Бутлер, ближче підходячи до офіцера й показуючи очима на чоловіка в чалмі.

— Хаджі Мурат це. Сюди їхав, тут гостювати буде у військовий начальник, — сказав офіцер.

Бутлер знав про Хаджі Мурата та про вихід його до росіян, але ніяк не сподівався побачити його тут, у цьому маленькому укріпленні.

Хаджі Мурат приязно дивився на нього.

— Здрастуй, кошкільди ¹,— сказав Бутлер вичене ним привітання по-татарськи.

— Саубул ²,— відповів Хаджі Мурат, киваючи головою. Він під'їхав до Бутлера й подав руку, на двох пальцях якої висіла нагайка.

— Начальник? — сказав він.

— Ні, начальник тут, піду, покличу його,— сказав Бутлер, звертаючись до офіцера, виходячи на східці й штовхаючи двері.

Та двері парадного ганку, як його називала Марія Дмитрівна, були замкнені. Бутлер постукав, але, не діставши відповіді, пішов кругом через задній вхід. Гукнувши свого денщика, але не одержавши відповіді й не знайшовши ні одного з двох денщиків, він зайшов у кухню. Марія Дмитрівна, зав'язана хусткою й розчервонівшись, з засуканими рукавами над білими повними руками, різала скачене тісто, таке саме біле, як її руки, на маленькі шматочки для пиріжків.

— Куди денщики подівалися? — сказав Бутлер.

— Пиячити пішли, — сказала Марія Дмитрівна. — Та вам що?

— Двері відімкнуті; у вас перед домом ціла ватага горців. Хаджі Мурат приїхав.

— Ще вигадайте що-небудь, — сказала Марія Дмитрівна, усміхаючись.

— Я не жартую, правда. Стоять біля ганку.

— Та невже справді? — сказала Марія Дмитрівна.

— Чого ж мені вам вигадувати? Підіть подивіться, он біля ганку стоять.

— Оце-то okazія, — сказала Марія Дмитрівна, відкотивши рукава й обмацуючи рукою

¹ Кошкільди — прошу, заходьте, будь ласка, радий бачити.

² Саубул — будь здоров.

шпильки в своїй товстій косі. — То я піду, розбуджу Івана Матвійовича, — сказала вона.

— Ні, я сам піду, — сказав Бутлер.

— Ну, і те добре, — сказала Марія Дмитрівна і знову заходилася коло своєї справи.

Довідавшись, що до нього приїхав Хаджі Мурат, Іван Матвійович, який чув уже про те, що Хаджі Мурат у Грозній, нітрохи не здивувався з цього, а, підвівшись, скрутив цигарку і став одягатися, голосно відкашлюючись та буркочучи на начальство, яке прислало до нього цього чорта. Одягшись, він звелів денщикові подати ліки. І денщик, знаючи, що ліками зветься горілка, подав йому.

— Нема гірше, як мішанина, — пробурчав він, випивши горілку й заїдаючи чорним хлібом. — Ось учора випив чихиру, і болить голова. Ну, тепер готовий, — закінчив він і пішов у вітальню, куди Бутлер уже провів Хаджі Мурата та офіцера, що супроводив його.

Офіцер, який супроводив Хаджі Мурата, передав Івану Матвійовичу наказ начальника лівого флангу прийняти Хаджі Мурата і, дозволяючи йому мати стосунки з горцями через вивідувачів, ні в якому разі не випускати його з фортеці інакше, як з конвоєм козаків.

Прочитавши папір, Іван Матвійович подивився пильно на Хаджі Мурата й знову став уважно вдивлятися в папір. Кілька разів перевівши таким чином очі з паперу на Хаджі Мурата, він зупинив, нарешті, свої очі на Хаджі Мураті й сказав:

— Якші, бек, якші¹. Нехай живе. Так і скажи йому, що мені наказано не випускати його. А що

¹ *Якші* — гаразд, добре.

наказано, те святе. А примістимо його — як думаєш, Бутлер? — примістимо в канцелярії?

Бутлер не встиг відповісти, як Марія Дмитрівна, що прийшла з кухні і стояла в дверях, звернулася до Івана Матвійовича:

— Навіщо? Примістимо тут. Кунацьку віддамо та комірку. Принаймні перед очима буде, — сказала вона й глянула на Хаджі Мурата та, зустрівшись з ним очима, поспішно відвернулася.

— Що ж, я думаю, що Марія Дмитрівна має рацію, — сказав Бутлер.

— Ну, ну, іди, бабам тут нема чого робити, — насуплюючись, сказав Іван Матвійович.

Увесь час розмови Хаджі Мурат сидів, заклавши руку за ручку кинджала і трохи-трохи презирливо усміхаючись. Він сказав, що йому однаково, де жити. Одне, що йому потрібно, що дозволено йому сардарем, це те, щоб мати стосунки з горцями, і тому він бажає, щоб їх допускали до нього. Іван Матвійович сказав, що це буде зроблено, і попросив Бутлера розважати гостя, поки принесуть їм закуски та приготують кімнати, а сам він піде в канцелярію написати потрібні папери й зробити потрібні розпорядження.

Ставлення Хаджі Мурата до його нових знайомих зараз-таки ясно визначилося. До Івана Матвійовича Хаджі Мурат від першого знайомства з ним відчув огиду й презирство і завжди згорда повадився з ним. Марія Дмитрівна, яка готувала й приносила йому їжу, особливо подобалася йому. Йому подобалася й її простота, і особлива краса чужої йому народності, і її потяг до нього, що позасвідомо передавався йому. Він намагався не дивитись на неї, не розмовляти з нею, але очі його мимоволі зверталися до неї й стежили за її рухами.

З Бутлером же він ту ж мить, від першого знайомства, по-дружньому зійшовся й багато та охоче розмовляв з ним, розпитуючи його про його життя і розповідаючи йому про своє і переказуючи про ті звістки, які приносили йому вивідувачі про становище його сім'ї, і навіть радячись із ним про те, що йому робити.

Звістки, переказувані йому вивідувачами, були недобрі. Протягом чотирьох днів, які він пробув у фортеці, вони двічі приходили до нього, і обидва рази звістки були погані.

XIX

Сім'я Хаджі Мурата незабаром після того, як він вийшов до росіян, була привезена в аул Ведено й перебувала там під вартою, чекаючи вирішення Шаміля. Жінки — стара Патінат та дві дружини Хаджі Мурата — і їх п'ятеро малих дітей жили під караулом у саклі сотенного Ібрагіма Рашіда; а син Хаджі Мурата, вісімнадцятилітній юнак Юсуф, сидів у в'язниці, тобто в глибокій, понад сажень, ямі разом з чотирма злочинцями, що очікували так само, як і він, вирішення своєї долі.

Вирішення досі не було через те, що Шаміль був у від'їзді. Він був у поході проти росіян.

6 січня 1852 року Шаміль повертався додому у Ведено після бою з росіянами, в якому, на думку росіян, був розбитий і втік у Ведено, а на його думку та думку всіх мюридів, здобув перемогу і прогнав росіян. В бою цьому, що бувало дуже рідко, він сам вистрілив із гвинтівки і, вихопивши шаблю, пустив був свого коня просто на росіян, але мюриди, що були з ним, удержали його. Два з них тут-таки, біля Шаміля, були вбиті.

Було опівдні, коли Шаміль, оточений партією мюридів, що джигітували круг нього, стріляли з гвинтівок та пістолетів і невгаваючи співали: «Ля іллях іль алла», під'їхав до свого місця перебування.

Весь народ великого аула Ведено стояв на вулиці та на покрівлях, зустрічаючи свого повелителя, і на знак урочистості теж стріляв з рушниць і пістолетів. Шаміль їхав на арабському білому коні, що весело посмикував поводи при наближенні до дому. Убрано коня було зовсім просто, без прикрас золота й срібла: тонко вироблена, з смужкою посередині, червона ремінна вуздечка, металеві стаканчиками стремена й червоний чепрак, який виглядав з-під сідла. На імамі була крита коричневим сукном шуба з чорним хутром, що виднілося біля шиї й рукавів, стягнута на тонкому й довгому стані чорним ременем з кинджалом. На голові було надіто високу з плоским верхом папаху з чорною китицею, обмотану білою чалмою, від якої кінець спускався за шию. Ступні ніг були в зелених чув'яках, і литки обтягнені чорними ноговицями, обшитими простим шнурком.

Взагалі на імамі не було нічого блискучого, золотого чи срібного, і висока, пряма, могутня постаць його, в одязі без прикрас, оточена мюридами з золотими й срібними прикрасами на одязі й зброї, справляла те саме враження величності, яке він бажав і вмів справляти в народі. Бліде, обрамоване підстриженою рудою бородою обличчя його, із завжди прижмуреними маленькими очима, було, як кам'яне, цілком нерухоме. Проїжджаючи по аулу, він почував на собі тисячі звернених на нього очей, але його очі не дивилися ні на кого. Дружини Хаджі Мурата з дітьми теж вийшли разом з усіма мешканцями саклі на гале-

рею дивитися на в'їзд імама. Сама стара Паті-мат — мати Хаджі Мурата, не вийшла, а залишилась сидіти, як вона сиділа з розкошланим сивіючим волоссям, на підлозі саклі, обхопивши довгими руками свої худі коліна і, кліпаючи своїми жагучими чорними очима, дивилася на гілля, що догоряло в каміні. Вона так само, як і син її, завжди ненавиділа Шаміля, а тепер ще більше, ніж перше, і не хотіла бачити його.

Не бачив також урочистого в'їзду Шаміля й син Хаджі Мурата. Він тільки чув із своєї темної смердючої ями постріли та співи і мучився, як тільки мучаться молоді, повні життя люди, позбавлені волі. Сидячи в смердючій ямі й бачачи все тих самих нещасних, брудних, виснажених, з ним разом ув'язнених людей, які здебільшого ненавиділи один одного, він шалено заздрих тепер тим людям, що, користуючись повітрям, світлом, волею, гарцювали тепер на баских конях круг повелителя, стріляли й дружно співали: «Ля іллях іль алла». Проїхавши аул, Шаміль в'їхав у великий двір, що прилягав до внутрішнього, в якому містився сераль¹ Шаміля. Два озброєні лезгіни зустріли Шаміля біля відчинених воріт першого двору. Двір цей був повен народу. Тут були люди, які поприходили з далеких місцевостей у своїх справах, були й прохачі, були й викликані самим Шамілем на суд і вирок. При в'їзді Шаміля всі, хто був у дворі, встали й шанобливо привітали імама, прикладаючи руки до грудей. Деякі стали навколішки й стояли так весь час, поки Шаміль проїздив двір від одних, зовнішніх воріт до других, внутрішніх. Хоч Шаміль і впізнав серед тих, що очікували його, багато неприємних йому осіб

¹ Сераль — палац.

та багато нудних прохачів, які вимагали опікування за них, він, з тим самим незмінно кам'яним обличчям проїхав повз них, і в'їхавши у внутрішній двір, зліз біля галереї свого помешкання при в'їзді у ворота ліворуч. Після напруження походу, не стільки фізичного, скільки духовного, бо Шаміль, незважаючи на прилюдне визнання свого походу перемогою, знав, що похід його був невдалим, що багато аулів чеченських спалено й сплюндровано, і мінливий, легкодумний народ, чеченці, вагаються, і деякі з них, найближчі до росіян, уже ладні перейти до них. Все це було тяжке, проти цього треба було вжити заходів, але в цю хвилину Шамілеві нічого не хотілось робити, ні про що не хотілось думати. Він тепер хотів тільки одного: відпочинку й розкошів сімейної ласки найулюбленішої з дружин, своєї вісімнадцятилітньої, чорноокої, прудконової кістинки¹ Амінет.

Та не тільки не можна було думати про те, щоб бачити тепер Амінет, яка була тут-таки, за огорожею, що відокремлювала у внутрішньому дворі помешкання жінок від чоловічої частини (Шаміль був певен, що навіть тепер, поки він злазив з коня, Амінет з іншими дружинами дивилася в щілину огорожі), але не можна було не тільки піти до неї, не можна було просто лягти на пуховиках і відпочити від втоми. Треба було насамперед зробити полудневий намаз², до чого він не мав тепер і найменшої охоти, але невиконання чого було не тільки неможливим у його становищі релігійного керівника народу, а й було для нього самого таким же необхідним, як щоденна

¹ *Кістинка* — кісти, кавказький народ.

² *Намаз* — молитва, що її мусульмани повторюють тричі на день.

їжа. І він зробив обмивання й молитву. Скінчивши молитву, він покликав тих, хто очікував його.

Першим увійшов до нього його тесть і вчитель, високий, сивий, благовидий старик з білою, як сніг, бородою й червоно-рум'яним обличчям, Джемал-Едін, і, помолившись богу, став розпитувати Шаміля про події походу та розповідати про те, що сталося в горах під час його відсутності.

Серед усяких подій — про вбивство з'кривавої помсти, про покражі худоби, про обвинувачених за недодержання приписів тарикату¹, куріння тютюну, пиття вина — Джемал-Едін розповів про те, що Хаджі Мурат вислав людей для того, щоб вивести до росіян його сім'ю, але що це було виявлено, і сім'ю привезено у Ведено, де вона й перебуває під вартою, чекаючи вирішення імама. В суміжній кунацькій було зібрано стариків для обміркування всіх цих справ, і Джемал-Едін радив Шамілеві сьогодні ж відпустити їх, бо вони вже три дні дожидали його.

З'ївши в себе обід, який принесла йому гостроноса, чорна, неприємна з обличчя й нелюбима, але старша дружина його, Зейдет, Шаміль пішов у кунацьку.

Шість чоловіків, які склали раду його, старики з сивими, сірими й рудими бородами, в чалмах і без чалм, у високих папах і нових бешметах та черкесках, підперезані ремнями з кинджалами, встали йому назустріч. Шаміль був на голову вищий від усіх їх. Всі вони так само, як і він, підняли руки долонями догори і, заплющивши очі, проказали молитву, потім обтерли обличчя руками, спускаючи їх по бородах і з'єднуючи

¹ *Тарикат* — вчення Магомета, за яким треба відмовлятися від всього земного, грішного, завжди думати тільки про бога, любити своїх братів, підкорятися своєму мюршиду (наставникові).

одну з одною. Скінчивши це, всі сіли, Шаміль посередині, на вищій подушці, і почалося обміркування всіх справ, що підлягали розглядові.

Справи винувачених у злочинах осіб вирішували за шаріатом¹: двом людям присудили за злодійство відрубати руки, одному — відрубати голову за вбивство, трьох помилювали. Потім взялися до головної справи: до обміркування заходів проти переходу чеченців до росіян. На протицію цим переходам Джемал-Едін склав таке оголошення:

«Бажаю вам вічного миру з богом всемогутнім. Чую я, що росіяни принаджують вас і закликають до покори. Не вірте їм і не скоряйтеся, а терпіть. Коли не будете нагороджені за це в цьому житті, то одержите нагороду в майбутньому. Згадайте, що було раніше, коли у вас відбирали зброю. Якби не напоумив вас тоді, в 1840 році, бог, ви б уже були солдатами, а дружини ваші ходили б без шароварів і були б збезчещені. Судіть по минулому про майбутнє. Краще вмерти у ворожнечі з росіянами, ніж жити з невірними. Потерпіть, а я з кораном² і шаблею прийду до вас і поведу вас проти росіян. А тепер суворо наказую не мати не тільки наміру, але й думки підкорятися росіянам».

Шаміль ухвалив це оголошення, і, підписавши його, вирішив розіслати його.

Після цих справ було обміркувано й справу Хаджі Мурата. Справа ця була дуже важлива для Шаміля. Хоч він і не хотів признатися в цьому,

¹ *Шаріат* — збірка цивільних і церковних законів у мусульман, заснована на настановах корана. Могутня зброя в руках павільних класів, за допомогою якої вони експлуатували темні народні маси.

² *Коран* — священна книга мусульман, збірка релігійних настанов, нібито даних Магометом.

він знав, що, якби був з ним Хаджі Мурат зі своєю спритністю, сміливістю й хоробрістю, не трапилося б того, що трапилось тепер у Чечні. Помиритися з Хаджі Муратом і знову користуватися його послугами було добре; якщо ж цього не можна було, все-таки не можна було допустити того, щоб він допомагав росіянам. І тому в усякому разі треба було викликати його і, викликавши, вбити його. Засобом до цього було або те, щоб підіслати в Тифліс таку людину, яка б убила його там, або викликати його сюди й тут знищити. Спосіб для цього був один — його сім'я і, головне, його син, що його, як Шаміль знав, Хаджі Мурат палко любив. І тому треба було діяти через сина.

Коли радники переговорили про це, Шаміль заплющив очі і замовк.

Радники знали, що це означає те, що він слухає тепер голос пророка, який говорить йому про те, що має бути вчинене. Після п'ятихвилинної урочистої мовчанки Шаміль розплющив очі, ще більше прижмурих їх і сказав:

— Приведіть до мене сина Хаджі Муратоваго.

— Він тут, — сказав Джемал-Едін.

І справді, Юсуф, син Хаджі Мурата, худий, блідий, обірваний і смердючий, але все ще гарний своїм тілом і обличчям, з такими ж жагучими, як у баби Патімат, чорними очима, вже стояв біля воріт зовнішнього двору, чекаючи, поки поличуть.

Юсуф не поділяв почуттів батька до Шаміля. Він не знав усього минулого, або знав, але, не переживши його, не розумів, чому батько його так уперто ворогує з Шамілем. Йому, що бажав тільки одного: продовження того легкого, розгульного життя, що його він, як син нагіба, провадив у Хунзасі, здавалося зовсім не потрібним ворогу-

вати з Шамілем. На відсіч та всупереч батькові, він особливо захоплювався Шамілем і з захватом схилявся перед ним, що взагалі було поширено в горах. Він тепер з особливим почуттям трепетної побожності до імама ввійшов до кунацької і, зупинившись біля дверей, зустрівся з упертим, прижмуреним поглядом Шаміля. Він постояв якийсь час, потім підійшов до Шаміля й поцілував його велику, з довгими пальцями білу руку.

— Ти син Хаджі Мурата?

— Я, імам.

— Ти знаєш, що він зробив?

— Знаю, імам, і жалкую з того.

— Умієш писати?

— Я готувався бути муллою.

— То напиши батькові, що коли він вийде назад до мене тепер, до Байраму¹, я прошу йому, і все буде по-старому. Коли ж ні, і він залишиться в росіян, то — Шаміль грізно нахмурився, — я віддам твою бабу, твою матір по аулах, а тобі відрубую голову.

Жоден мускул не здригнувся на обличчі Юсуфа. Він схилив голову на знак того, що зрозумів слова Шаміля.

— Напиши так і віддай моему посланцеві.

Шаміль замовк і довго дивився на Юсуфа.

— Напиши, що я пожалів тебе і не вб'ю, а виколю очі, як я роблю всім зрадникам. Іди.

Юсуф здавався спокійним в присутності Шаміля, але коли його вивели з кунацької, він кинувся на того, хто вів його і, вихопивши в нього з піхов кинджал, хотів ним зарізатись, але його схопили за руки, зв'язали їх і відвели знову в яму.

¹ *Байрам* — мусульманське свято.

Цього вечора, коли закінчилася вечірня молитва й смеркло, Шаміль надів білу шубу і вийшов за огорожу в ту частину двору, де містилися його дружини, і попрямував до кімнати Амінет. Але Амінет не було там. Вона була в старших дружин. Тоді Шаміль, намагаючись бути непоміченим, став за дверима кімнати, дожидаючи її. Але Амінет була сердита на Шаміля за те, що він подарував шовкову матерію не їй, а Зейдет. Вона бачила, як він вийшов і як входив до її кімнати, шукаючи її, і навмисне не пішла до себе. Вона довго стояла в дверях кімнати Зейдет і, тихо сміючись, дивилася на білу постать Шаміля, який то входив, то виходив з її кімнати. Марно прождавши її, Шаміль вернувся до себе вже на час північної молитви.

XX

Хаджі Мурат прожив тиждень в укріпленні, в домі Івана Матвійовича. Незважаючи на те, що Марія Дмитрівна сварилася з волохатим Ханефі (Хаджі Мурат узяв з собою тільки двох — Ханефі та Елдара) і виштовхала його раз із кухні, за що той мало не зарізав її, вона, очевидно, мала особливі почуття пошани й симпатії до Хаджі Мурата. Вона тепер уже не подавала йому обідати, передавши цю турботу Елдарові, але користувалася з усякої нагоди побачити його й догодити йому. Вона брала також найжвавішу участь у переговорах про його сім'ю, знала, скільки в нього дружин, дітей, яких років, і кожного разу після відвідин вивідувача допитувала, кого могла, про наслідки переговорів.

А Бутлер за цей тиждень зовсім заприятелю-

вав з Хаджі Муратом. Іноді Хаджі Мурат приходив у його кімнату, іноді Бутлер приходив до нього. Іноді вони розмовляли через перекладача, іноді ж власними способами, знаками і, головне, усмішками. Хаджі Мурат, очевидно, полюбив Бутлера. Це видно було із ставлення до Бутлера Елдара. Коли Бутлер входив до кімнати Хаджі Мурата, Елдар зустрічав Бутлера, радісно вискалюючи свої блискучі зуби, і поспішно підкладав йому подушки під сидіння та знімав з нього шаблю, коли вона була на ньому.

Бутлер познайомився і зійшовся також і з волохатим Ханефі, названим братом Хаджі Мурата. Ханефі знав багато гірських пісень і гарно співав їх. Хаджі Мурат, на догоду Бутлерові, кликав Ханефі й наказував йому співати, називаючи ті пісні, які він вважав гарними. Голос у Ханефі був високий тенор, і співав він надзвичайно чітко й виразно. Одна з пісень особливо подобалася Хаджі Муратові і вразила Бутлера своїм урочисто-сумним мотивом. Бутлер попросив перекладача переказати її зміст.

Пісня стосувалася кривавої помсти, — тієї самої, що була між Ханефі і Хаджі Муратом.

Пісня була така:

«Висохне земля на могилі моїй, і забудеш ти мене, моя рідна мати. Поросте кладовище могильною травою, — заглушить трава твоє горе, мій старий батьку. Сльози висохнуть на очах сестри моєї, відлетить і горе з серця її.

«Та не забудеш мене ти, мій старший брате, поки не помстишся за мою смерть. Не забудеш ти мене, і другий мій брате, поки не ляжеш поруч зі мною.

«Гаряча ти, куле, і несеш ти смерть, та чи ж не ти була моєю вірною рабою? Земля чорна, ти

накриєш мене, та чи ж не я тебе конем топтав? Холодна ти, смерте, та я був твоїм паном. Мое тіло візьме земля, мою душу прийме небо».

Хаджі Мурат завжди слухав цю пісню з заплющеними очима і, коли вона кінчалася протяжною завмираючою нотою, завжди по-російськи казав:

— Хорош пісня, розумний пісня.

Поезія особливого, енергійного гірського життя, після приїзду Хаджі Мурата та зближення з ним і його мюридами, ще більш охопила Бутлера. Він завів собі бешмет, черкеску, ноговиці. Йому здавалося, що він сам горець і що живе таким самим, як і ці люди, життям.

В день від'їзду Хаджі Мурата Іван Матвійович зібрав кількох офіцерів, щоб провести його. Офіцери сиділи хто біля чайного столу, де Марія Дмитрівна наливала чай, хто біля другого столу з горілкою, чихиром і закускою, коли Хаджі Мурат, одягнений по-дорожньому, швидкими, м'якими кроками увійшов, кульгаючи, в кімнату.

Всі встали і по черзі за руку привіталися з ним. Іван Матвійович запросив його на тахту, але він, подякувавши, сів на стілець біля вікна. Мовчанка, що запанувала, як він увійшов, очевидно, нітрохи не бентежила його. Він уважно оглянув усі обличчя і зупинив байдужий погляд на столі з самоваром і закусками. Меткий офіцер Петроковський, що вперше бачив Хаджі Мурата, через перекладача спитав його, чи сподобався йому Тифліс.

— Аїя, — сказав він.

— Він каже, що так, — сказав перекладач.

— Що ж сподобалось йому?

Хаджі Мурат щось відповів.

— Найбільше йому сподобався театр.

— Ну, а на балі в головнокомандувача сподобалось йому?

Хаджі Мурат нахмурився.

— У кожного народу свої звичаї. У нас жінки так не одягаються, — сказав він, глянувши на Марію Дмитрівну.

— Що ж не сподобалось йому?

— У нас приказка є, — сказав він перекладачеві, — собака годував ішака м'ясом, а ішак собаку сіном, — обое голодні були. — Він усміхнувся. — Кожному народові свій звичай хороший.

Далі розмова не пішла. Офіцери хто став пити чай, хто закушувати. Хаджі Мурат узяв запропоновану склянку чаю й поставив її перед собою.

— Чого ж? Вершків? Булки? — сказала Марія Дмитрівна, подаючи йому.

Хаджі Мурат схилив голову.

— То що ж, прощай! — сказав Бутлер, торкаючи його за коліно. — Коли побачимось?

— Прощай, прощай, — усміхаючись, по-російськи сказав Хаджі Мурат. — Кунак булур¹. Міцно кунак твій. Час — айда, пішов, — сказав він, труснувши головою, ніби в тому напрямі, куди треба їхати.

В дверях кімнати показався Елдар з чимось великим білим через плече і з шаблею в руці. Хаджі Мурат поманив його, і Елдар підійшов своїми великими кроками до Хаджі Мурата і подав йому білу бурку й шаблю. Хаджі Мурат устав, узяв бурку і, перекинувши її через руку, подав Марії Дмитрівні, щось сказавши перекладачеві. Перекладач сказав:

— Він каже, — ти похвалила бурку, візьми.

¹ *Кунак булур* — добрий друг, гість.

— Навіщо це? — сказала Марія Дмитрівна, почервонівши.

— Так треба. Адат¹ так, — сказав Хаджі Мурат.

— Ну, дякую, — сказала Марія Дмитрівна, взявши бурку. — Дай вам бог сина визволити, — додала вона. — Улан якші², — сказала вона, — перекажіть йому, що бажаю йому сім'ю визволити.

Хаджі Мурат глянув на Марію Дмитрівну й схвально кивнув головою. Потім він узяв з рук Елдара шаблю й подав Іванові Матвійовичу. Іван Матвійович узяв шаблю й сказав перекладачеві:

— Скажи йому, щоб коня мого бурого взяв, більш нема чим віддарувати.

Хаджі Мурат помахав рукою перед обличчям, показуючи цим, що йому нічого не треба, і що він не візьме, і потім, показавши на гори й на своє серце, пішов до виходу. Усі пішли за ним. Офіцери, які залишилися в кімнатах, вийнявши шаблю, розглядали лезо на ній і вирішили, що то була справжня гурда³.

Бутлер вийшов разом із Хаджі Муратом на ганок. Але тут трапилось те, чого ніхто не сподівався і що могло скінчитися смертю Хаджі Мурата, коли б не його кмітливість, рішучість і спритність.

Жителі кумицького аулу Таля-Качу, які дуже поважали Хаджі Мурата й багато разів приїздили в укріплення, щоб тільки глянути на славетного нагіба, за три дні перед від'їздом Хаджі Мурата послали до нього послів просити його в п'ятницю в їхню мечеть. Кумицькі ж князі, що жили в Таля-Качу, ненавиділи Хаджі Мурата й

¹ *Адат* — звичай, неписаний мусульманський закон.

² *Улаң якші* — молодець.

³ *Гурда* — цінна старовинна шабля.

мали з ним криваву помсту, довідавшись про це, оголосили народові, що вони не пустять Хаджі Мурата в мечеть. Народ захвилювався, і сталася бійка народу з князівськими прибічниками. Російське начальство втихомирило горців і послало Хаджі Муратові сказати, щоб він не приїздив у мечеть. Хаджі Мурат не поїхав, і всі думали, що справа на тому й скінчилась.

Але якраз у хвилину від'їзду Хаджі Мурата, коли він вийшов на ганок і коні стояли біля під'їзду, до дому Івана Матвійовича під'їхав знайомий Бутлерові й Іванові Матвійовичу кумицький князь Арслан-Хан.

Побачивши Хаджі Мурата, він, вихопивши з-за пояса пістолет, націлив його на Хаджі Мурата. Та не встиг Арслан-Хан вистрілити, як Хаджі Мурат, незважаючи на свою кульгавість, як кішка, швидко кинувся з ганку до Арслан-Хана. Арслан-Хан вистрілив і не влучив. А Хаджі Мурат, підбігши до нього, однією рукою схопив його коня за повід, другою вихопив кинджал і щось по-татарськи крикнув йому.

Бутлер та Елдар одночасно підбігли до ворогів і схопили їх за руки. На постріл вийшов і Іван Матвійович.

— Що ж це ти, Арслане, в мене в домі затіяв таку гидоту! — сказав він, довідавшись, в чому річ. — Негарно це, брат. У полі — дві волі, а нащо у мене таку різню чинити.

Арслан-Хан, маленький чоловічок з чорними вусами, весь блідий і тремтячий, зліз з коня, злобно подивився на Хаджі Мурата й пішов з Іваном Матвійовичем у світлицю. А Хаджі Мурат вернувся до коней, важко дихаючи й усміхаючись.

— За що він його вбити хотів? — спитав Бутлер через перекладача.

— Він каже, що такий у нас закон, — переказав перекладач слова Хаджі Мурата. — Арслан-Хан повинен помститися йому за кров, — от він і хотів убити.

— Ну, а коли він дожене його в дорозі? — спитав Бутлер.

Хаджі Мурат усміхнувся.

— Що ж, — уб'є, значить, так алла хоче. Ну, прощай, — сказав він знов по-російськи і, взявши за холку коня, обвів очима всіх, що проводжали його, і ласкаво зустрівся поглядом з Марією Дмитрівною.

— Прощай, матінко, — сказав він, звертаючись до неї, — спасиб.

— Дай боже, дай боже сім'ю визволити, — повторила Марія Дмитрівна.

Він не зрозумів слів, але зрозумів її співчуття до нього й кивнув їй головою.

— Гляди, не забудь кунака, — сказав Бутлер.

— Скажи, що я вірний друг йому, ніколи не забуду, — відповів він через перекладача і, незважаючи на свою криву ногу, тільки що торкнувся до стремена, як швидко й легко переніс своє тіло на високе сідло, і, поправивши шаблю, обмацавши звичним рухом пістолет з тим особливим, гордим, войовничим виглядом, з яким сидить горець на коні, поїхав геть від дому Івана Матвійовича. Ханефі та Елдар так само посідали на коней і, дружелюбно попрощавшись з господарями й офіцерами, поїхали риссю за своїм мюршидом.

Як завжди, почалися розмови про того, що поїхав.

— Молодчина!

— Адже як вовк кинувся на Арслан-Хана, зовсім обличчя інше стало.

— А обдурить він. Крутій великий, мабуть, — сказав Петроковський.

— Дай боже, щоб більше росіян таких крутиїв було, — раптом з досадою втрутилася Марія Дмитрівна. — Тиждень у нас прожив, крім доброго, нічого від нього не бачили, — сказала вона. — Ввічливий, розумний, справедливий.

— Як ви це узнали?

— Виходить, узнала.

— Втьопалася, га? — сказав, ввійшовши, Іван Матвійович, — це вже як так.

— Ну, і втьопалась. А вам що? Тільки нащо гудити, коли людина хороша. Він татарин, а хороший.

— Правда, Маріє Дмитрівно, — сказав Бутлер. — Молодець, що заступилися.

XXI

Життя мешканців передових фортець на чеченській лінії йшло, як перше. Були з того часу дві тривоги, на які вибігали роти та мчали козаки й міліціонери¹, та обидва рази горців не могли зупинити. Вони тікали й одного разу у Воздвиженській зайняли воємерно коней козачих з водопою і вбили козака. Наскоків від часу останнього, коли був зруйнований аул, не було. Лише сподівалися великої експедиції у Велику Чечню внаслідок призначення нового начальника лівого флангу князя Барятинського.

Князь Барятинський, друг наслідника, колишній командир Кабардинського полку, тепер, як

¹ Під час кавказького повстання 20—60 рр. минулого століття в міліцію закликалися «мирні» горці, тобто такі, які піддалися владі царя.

начальник усього лівого флангу, зараз-таки по приїзді своєму в Грозну зібрав загін з тим, щоб далі здійснювати ті накреслення 'царя, про які Чернишов писав Воронцову. Зібраний у Воздвиженській загін вийшов з неї на позицію в напрямі до Куринського. Військо стояло там і рубало ліс. Молодий Воронцов жив у розкішному суконному наметі, і дружина його, Марія Василівна, приїздила в табір і часто залишалася ночувати. Ні від кого не були таємницею стосунки Барятинського з Марією Василівною, і тому непридворні офіцери й солдати грубо лаяли її за те, що завдяки її присутності в таборі їх розсилали в нічні секрети. Звичайно горці підвозили гармати й пускали ядра в табір. Ядра ці здебільшого не влучали, і через те в звичайний час проти цих пострілів не вживалося ніяких заходів; але для того, щоб горці не могли висувати гармат і лякати Марію Василівну, висилалися секрети. А ходити ж щоночі в секрети для того, щоб не налякати пані, було образливо й гидко, і Марію Василівну негарними словами лаяли солдати й не прийняті до вищого товариства офіцери.

У цьому загоні, щоб побачити своїх однокашників по пажеському корпусу, які там зібралися, та однополчан, що служили в Куринському полку і ад'ютантами і ординарцями при начальстві, приїхав у відпустку й Бутлер із свого укріплення. З початку його приїзду йому було дуже весело. Він зупинився в наметі Полторацького й знайшов там багато знайомих, що радісно зустріли його. Він пішов і до Воронцова, якого знав трохи, бо служив один час в одному з ним полку. Воронцов прийняв його дуже ласкаво й познайомив з князем Барятинським та запросив його на прощальний обід, що його він улаштував генералові Коз-

ловському, що був перед Барятинським начальником лівого флангу.

Обід був чудовий. Було привезено й поставлено ряди наметів. На всю довжину їх було накрито стіл, заставлений посудом і пляшками. Все нагадувало петербурзьке гвардійське життя. О другій годині сіли за стіл. Посеред столу сиділи: по один бік Козловський, по другий Барятинський. Праворуч від Козловського сидів чоловік, ліворуч дружина Воронцови. На всю довжину з обох боків сиділи офіцери Кабардинського й Куринського полків. Бутлер сидів поруч з Полторацьким, обидва весело балакали й пили з сусідами-офіцерами. Коли справа дійшла до печені, денщики стали розливати в бокали шампанське. Полторацький з щирим страхом і жалем сказав Бутлерові:

— Осоромиться наш «як».

— А що?

— Та йому ж треба промову казати. А що ж він може?

— Так, брат, це не те, що під кулями завали брати. А ще тут поруч дама й оці придворні пани. Справді, жалко дивитися на нього, — говорили між собою офіцери.

Аж ось настала урочиста хвилина. Барятинський підвівся і, піднявши бокал, звернувся до Козловського з короткою промовою. Коли Барятинський скінчив, Козловський устав і досить твердим голосом почав:

— З височайшої його величності волі, як, я відїжджаю від вас, розлучаюся з вами, панове офіцери, — сказав він. — Але вважайте мене завжди, як з вами... Вам, панове, знайома, як, істина—один у полі не воїн. Тому все, чим я на службі моїй, як, нагороджений, усім, як, чим обдарова-

ний, великими щедротами царя імператора, як, усім становищем моїм, як, і добрим ім'ям, усім, усім чисто, як... — тут голос його затремтів, — я, як, завдячую самим і самим вам, дорогі друзі мої! — І зморшкувате обличчя зморщилося ще більше. Він схлипнув, і сльози виступили йому на очі. — Від усього серця складаю вам, як, мою щиру задушевну вдячність.

Козловський не міг говорити далі і, вставши, почав обіймати офіцерів, які підходили до нього. Всі були зворушені. Княгиня затулила обличчя хусткою. Князь Семен Михайлович, скрививши рота, мигав очима. Багато хто з офіцерів теж заплакав. Бутлер, який дуже мало знав Козловського, так само не міг стримати сліз. Усе це йому надзвичайно подобалося. Потім почалися тости за Барятинського, за Воронцова, за офіцерів, за солдатів, і гості вийшли від обіду п'яні і від випитого вина і від воєнного захвату, до якого вони й так були особливо схильні.

Погода була чудова, сонячна, тиха, з бадьорим свіжим повітрям. З усіх боків тріщали вогнища, чути було пісні. Здавалось, усі святкували щось. Бутлер у найщасливішому, розчуленому настрої пішов до Полторацького. До Полторацького зібралися офіцери, розклали картярський стіл, і ад'ютант заклав банк на сто карбованців. Разів зо два Бутлер виходив з намету, тримаючи в руці, в кишені панталон, свій гаманець, та, нарешті, не витримав і, незважаючи на дане собі й братам слово не грати, став понтувати.

І не минуло години, як Бутлер, весь червоний, в поту, замазаний крейдою, сидів, спершись обома руками на стіл, і писав під зім'ятими на ріжки й транспорти картами цифри своїх ставок. Він програв так багато, що вже боявся порахувати те,

що було за ним записане. Він, не рахуючи, знав, що—віддавши всю платню, яку він міг узяти наперед, і ціну свого коня, він все-таки не міг заплатити всього, що було за ним записане незнайомим ад'ютантом. Він би грав іще, та ад'ютант з суворим обличчям поклав своїми білими, чистими руками карти і став рахувати крейдяну колону записів Бутлера. Бутлер збентежено просив пробачити йому за те, що не може заплатити зараз усього того, що програв, і сказав, що він пришле з дому, і коли він сказав це, він помітив, що всім стало жалко його, і що всі, навіть Полторацький, уникали його погляду. Це був останній його вечір. Треба було йому не грати, а піти до Воронцова, куди його кликали, і все було б добре, думав він. А тепер було не тільки не добре, але було жахливо.

Попрощавшись з товаришами й знайомими, він поїхав додому і, приїхавши, ту ж мить ліг спати й спав вісімнадцять годин поспіль, як сплять звичайно після програшу. Марія Дмитрівна з того, що він попросив у неї півкарбованця, щоб дати на чай козакові, який проводив його, та з його сумного вигляду й коротких відповідей зрозуміла, що він програвся, і напала на Івана Матвійовича, навіщо він пускав його.

Другого дня Бутлер прокинувся о дванадцятій годині і, згадавши своє становище, хотів би знову поринути в забуття, з якого тільки що вийшов, та не можна було. Треба було вжити заходів, щоб виплатити 470 карбованців, що їх він залишився винним незнайомій людині. Один з цих заходів полягав у тому, що він написав листа братові, каючись у своєму гріху й благаючи його вислати йому востанне 500 карбованців у рахунок того млина, який залишився ще в них у спіль-

ному володінні. Потім він написав своїй скупій родичці, прохаючи її дати йому, на яких вона хоче процентах, ті ж таки 500 карбованців. Потім він пішов до Івана Матвійовича, знаючи, що в нього чи, швидше, в Марії Дмитрівни є гроші, прохаючи його дати йому позичково 500 карбованців.

— Я б дав, — сказав Іван Матвійович, — зараз віддав би, та Машка не дасть. Вони, ці баби, дуже вже скупі, чорт їх знає. А треба, треба викрутитись, чорт його побери. У того чорта, в маркітанта¹, чи нема?

Але в маркітанта нічого було й пробувати позичати. Отож порятунок Бутлера міг прийти тільки від брата або від скупі родинки.

XXII

Не досягши своєї мети в Чечні, Хаджі Мурат повернувся в Тифліс та щодня ходив до Воронцова і, коли його приймали, благав його зібрати гірських полонених і виміняти на них його сім'ю, кажучи, що без цього він зв'язаний і не може, як він хотів би, служити росіянам та знищити Шаміля. Воронцов невиразно обіцяв зробити що може, але зволікав, кажучи, що він розв'яже справу, коли приїде в Тифліс генерал Аргутинський, і він переговорить з ним. Тоді Хаджі Мурат став просити Воронцова дозволити йому поїхати на час пожити в Нусі, невеликому городку Закавказзя, де він гадав, що йому зручніше буде провадити переговори з Шамілем і відданими йому людьми про свою сім'ю. Крім того, в Нусі, магометанському місті, була мечеть, де він зруч-

¹ *Маркітант* — приватний торговець у військовій частині.

ніше міг би виконувати молитви, яких вимагає магометанський закон. Воронцов написав про це в Петербург, а тимчасом усе-таки дозволив Хаджі Муратові переїхати в Нуху.

Для Воронцова, для петербурзької влади, так само, як і для більшості росіян, що знали історію Хаджі Мурата, історія ця уявлялася щасливою зміною у кавказькій війні чи просто цікавим випадком; а для Хаджі Мурата це було, особливо останнього часу, страшною зміною в його житті. Він утік з гір, почасти рятуючи себе, почасти з ненависті до Шаміля, і, хоч якою важкою була ця втеча, він досяг своєї мети, і першого часу його тішив його успіх, і він справді обміркував плани нападу на Шаміля. Але виявилось, що вихід його сім'ї, який, він думав, легко влаштувати, був важчим, ніж він гадав. Шаміль захопив його сім'ю і, тримаючи її в полоні, обіцяв роздати жінок по аулах й осліпити або вбити сина. Тепер Хаджі Мурат переїздив у Нуху з наміром спробувати через своїх прихильників у Дагестані хитрощами або силою вирвати сім'ю від Шаміля. Останній вивідувач, який був у нього в Нусі, сповістив його, що віддані йому аварці збираються викрасти його сім'ю й вийти разом з сім'єю до росіян, але людей, готових на те, занадто мало, і що вони не наважуються зробити цього на місці ув'язнення сім'ї, у Ведено, але зроблять це тільки в тому разі, якщо сім'ю переведуть із Ведено в інше місце. Тоді в дорозі вони обіцяють зробити це. Хаджі Мурат звелів сказати своїм друзям, що він обіцяє три тисячі карбованців за визволення сім'ї.

В Нусі Хаджі Муратові було приділено невеличкий дім на п'ять кімнат, недалеко від мечеті й ханського палацу. В тому ж домі жили пристав-

лені до нього офіцери, перекладач і його нукери. Життя Хаджі Мурата проходило в чеканні й прийманні вивідувачів з гір та в дозволених йому прогулянках по околицях.

Повернувшись 8 квітня з прогулянки, Хаджі Мурат довідався, що під час його відсутності приїхав чиновник з Тифліса від Воронцова. Незважаючи на все бажання довідатися, що привіз йому чиновник, Хаджі Мурат, перше ніж іти в ту кімнату, де його чекали пристав з чиновником, пішов до себе й виконав полуденну молитву. Закінчивши молитву, він вийшов у другу кімнату, що правила за вітальню й приймальню. Чиновник, що приїхав з Тифліса, статський совітник Кирилов, переказав Хаджі Муратові бажання Воронцова, щоб він на 12-те число приїхав у Тифліс для побачення з Аргутинським.

— Якші, — сердито сказав Хаджі Мурат.

Чиновник Кирилов не сподобався йому.

— А гроші привіз?

— Привіз, — сказав Кирилов.

— За два тижні тепер, — сказав Хаджі Мурат і показав десять пальців і ще чотири. — Давай.

— Зараз дамо, — сказав чиновник, дістаючи гаманець із своєї дорожньої сумки. — І навіщо йому гроші? — сказав він по-російськи, гадаючи, що Хаджі Мурат не розуміє, але Хаджі Мурат зрозумів і сердито глянув на Кирилова. Дістаючи гроші, Кирилов, бажаючи розбалакатися з Хаджі Муратом з тим, щоб мати що переказати після повернення свого князеві Воронцову, спитав у нього через перекладача, чи не нудно йому тут. Хаджі Мурат збоку глянув презирливо на маленьку, товсту людину в цивільному й без зброї та нічого не відповів. Перекладач повторив запитання.

— Скажи йому, що я не хочу з ним говорити. Нехай дасть гроші.

І, сказавши це, Хаджі Мурат знову сів до стола, збираючись рахувати гроші.

Коли Кирилов вийняв червінці й розіклав сім стовпчиків по десять золотих (Хаджі Мурат одержував п'ять золотих на день), він посунув їх до Хаджі Мурата. Хаджі Мурат зсипав золото в рукав черкески, підвівся й зовсім несподівано ляпнув статського совітника по лисині і пішов. Статський совітник підхопився і звелів перекладачеві сказати, що він не повинен сміти цього робити, бо він у чині полковника. Те саме підтвердив і пристав. Але Хаджі Мурат кивнув головою на знак того, що він знає, і вийшов з кімнати.

— Що з ним робитимеш, — сказав пристав. — Штрикне кинджалом, от і все. З цими чортами не збалакаєш. Я бачу, він казитися починає.

Як тільки смеркло, прийшли з гір обмотані до очей башликами два вивідувачі. Пристав провів їх у кімнату до Хаджі Мурата. Один з вивідувачів був м'ясистий чорний тавлинець, другий — худий старик. Звістки, принесені ними, були для Хаджі Мурата нерадісні. Друзі його, які взялися визволити сім'ю, тепер просто відмовлялися, боячись Шаміля, що загрожував найстрашнішими карами тим, хто буде допомагати Хаджі Муратові. Вислухавши оповідання вивідувачів, Хаджі Мурат сперся ліктями на схрещені ноги і, опустивши голову в папасі, довго мовчав. Хаджі Мурат думав, і думав рішуче. Він знав, що думає тепер востаннє, і потрібне вирішення. Хаджі Мурат підвів голову і, діставши два червінці, віддав вивідувачам по одному, і сказав:

— Ідіть.

— Яка буде відповідь?

— Відповідь буде, яку дасть бог. Ідіть.

Вивідувачі встали й пішли, Хаджі Мурат далі сидів на килимі, спершись ліктями на коліна. Він довго сидів так і думав.

«Що робити? Повірити Шамілеві й повернутися до нього? — думав Хаджі Мурат. — Він лисиця, — обдурить. А якби він і не обдурив, то скоритися йому, рудому обдурювачеві, не можна було. Не можна було через те, що він тепер, після того, як я побув у росіян, не повірить мені», — думав Хаджі Мурат.

І він згадав казку тавлинську про сокола, який був спійманий, жив у людей і потім вернувся в свої гори до своїх. Він вернувся, але в путах, і на путах залишилися бубонці. І соколи не прийняли його. — Лети, — сказали вони, — туди, де наділи на тебе срібні бубонці. У нас немає бубонців, немає й пут. — Сокіл не хотів покидати батьківщини й залишився. Але інші соколи не прийняли й заклювали його.

«Так заклюють і мене», — думав Хаджі Мурат.

«Залишитися тут? Підкорити російському цареві Кавказ, заслужити слави, чинів, багатства?»

«Це можна», — думав він, згадуючи про свої побачення з Воронцовим і приємні слова князя. — «Але треба зараз вирішити, а то він згубить сім'ю».

Цілу ніч Хаджі Мурат не спав і думав.

XXIII

До середини ночі вирішення його було складене. Він вирішив, що треба тікати в гори й з відданими аварцями вдертися у Ведено та або вмерти, або визволити сім'ю. Чи виведе він сім'ю на-

зад до росіян, чи втече з нею в Хунзах і буде боротися з Шамілем, — Хаджі Мурат не вирішив; він знав тільки те, що зараз треба було тікати від росіян у гори. І він ту ж мить став здійснювати це вирішення. Він узяв з-під подушки свій чорний ватяний бешмет і пішов у приміщення своїх нукерів. Вони жили через сіни. Як тільки він вийшов у сіни з відчиненими дверима, його охопила росяна свіжість місячної ночі, і вдарили у вуха свисти й тьохкання разом кількох солов'їв із саду, що прилягав до дому.

Пройшовши сіни, Хаджі Мурат відчинив двері в кімнату нукерів. У кімнаті цій не було світла, тільки молодий місяць першої чверті світив у вікно. Стіл та два стільці стояли осторонь, і всі чотири нукери лежали на підлозі на килимах і бурках. Ханефі спав надворі з кіньми. Гамзало, почувши, як рипнули двері, підвівся, оглянувся на Хаджі Мурата і, впізнавши його, знову ліг. А Елдар, що лежав поруч, схопився й став надівати бешмет, чекаючи наказів. Курбан і Хан-Магома спали. Хаджі Мурат поклав бешмет на стіл, і бешмет стукнув об дошки стола чимсь міцним. То були зашиті в ньому золоті.

— Заший і ці, — сказав Хаджі Мурат, подаючи Елдарові одержані сьогодні золоті. Елдар узяв золоті й ту ж мить, вийшовши на місце, де було видно, дістав з-під кинджала ножичок і став пороти підшивку бешмета. Гамзало підвівся й сів, схрестивши ноги.

— А ти, Гамзало, накажи молодцям оглянути рушниці, пістолети, приготувати заряди. Завтра поїдемо далеко, — сказав Хаджі Мурат.

— Кулі є, порох є, буде готове, — сказав Гамзало й загарчав щось незрозуміле. Гамзало зрозумів, навіщо Хаджі Мурат звелів зарядити руш-

ниці. Він від самого початку і що далі, то дужче, бажав тільки одного: побити, порізати, скільки можна, російських собак і тікати в гори. І тепер він бачив, що цього самого хоче й Хаджі Мурат, і був задоволений.

Коли Хаджі Мурат пішов, Гамзало розбудив товаришів, і всі четверо цілу ніч переглядали гвинтівки, пістолети, заправки, кремені, змінювали непридатні, підсипали на полицки свіжого пороху, затикали хозирі з відміряними зарядами пороху, кулями, загорнутими в масні ганчірки, точили шаблі й кинджали та мастили леза салом.

Перед світанком Хаджі Мурат знову вийшов у сні, щоб узяти води на вмивання. В снігах іще голосніше й частіше, ніж звечора, чути було солов'їв, що аж заходилися перед світанком. А в кімнаті нукерів чути було рівномірне сичання й свистіння заліза об камінь наточуваного кинджала. Хаджі Мурат зачерпнув води з діжки й підійшов уже до своїх дверей, коли почув у кімнаті мюридів, крім звуку точіння, ще й тонкий голос Ханефі, що співав знайому Хаджі Муратові пісню. Хаджі Мурат спинився й став слухати.

В пісні говорилося про те, як джигіт Гамзат зайняв із своїми молодцями з російського боку табун білих коней. Як потім їх наздогнав за Терекком російський князь, і як він оточив його своїм, як ліс, великим військом. Потім співалося про те, як Гамзат порізав коней і з молодцями своїми засів за кривавим завалом з убитих коней та бився з росіянами до того часу, поки були кулі в рушницях, і кинджали на поясах, і кров у жилах. Та перше, ніж умерти, Гамзат побачив птахів на небі й закричав їм: «Ви, перелітні птахи, летіть до наших домівок і скажіть нашим сестрам, матерям і білим дівчатам, що померли ми всі за ха-

зават. Скажіть їм, що не будуть наші тіла лежати в могилах, а розгягнуть і обгризуть наші кості жаднучі вовки й виклюють очі нам чорні круки».

Цими словами закінчувалася пісня, і до цих останніх слів, проспіваних журливим мотивом, приєднався бадьорий голос веселого Хан-Магоми, який на самому кінці пісні голосно закричав: «Ля іллях іль алла» — і пронизливо завищав. Потім усе затихло, і знову чути було тільки солов'їне тьохкання та свист із саду й рівномірне сичання та вряди-годи свистіння заліза, що швидко черкалося об камені, з-за дверей.

Хаджі Мурат так задумався, що не помітив, як нахилив глечик, і вода лилася з нього. Він похитав на себе головою й увійшов до своєї кімнати. Проказавши ранковий намаз, Хаджі Мурат, оглянувши свою зброю, сів на свою постіль. Робити було більше нічого. Для того, щоб виїхати, треба було спитатися в пристава. А надворі ще було темно, і пристав ще спав.

Пісня Ханефі нагадала йому іншу пісню, складену його матір'ю. Пісня ця розповідала те, що справді було, — було тоді, коли Хаджі Мурат народився, але про те, що йому розповідала його мати.

Пісня була така.

«Булатний кинджал твій, порвав мое біле тіло, та я приклала мое сонечко, мого хлопчика, до моєї рани, обмила його своєю гарячою кров'ю, рана загоїлася без трав і коріння, і хлопчик виріс джигітом».

Слова цієї пісні були звернені до батька Хаджі Мурата, і зміст пісні був той, що коли народився Хаджі Мурат, ханша народила теж свого другого сина, Умма-Хана, і вимагала до себе за мамку матір Хаджі Мурата, яка вигодувала стар-

шого її сина, Абунунцал-Хана. Але Патімат не захотіла залишити цього сина й сказала, що не піде. Батько Хаджі Мурата розсердився й наказував. А коли вона знову відмовилась, ударив її кинджалом і вбив би її, якби її не врятували. Так вона й не віддала його і вигодувала, і про цю справу склала пісню.

Хаджі Мурат згадав свою матір, коли вона, укладаючи його спати з собою поряд, під шубою, на покрівлі саклі, співала йому цієї пісні, і він просив її показати йому те місце на боці, де залишився слід від рани. Як живу, він бачив перед собою свою матір—не такою зморщеною, сивою, з ґратками зубів, якою він залишив її тепер, а молодую, гарною, такою дужою, що вона, коли йому було вже років п'ять, і він був важкий, носила його за спиною в кошику через гори до діда.

І пригадався йому зморшкуватий, із сивою борідкою, дід, як він карбував срібло своїми жилливими руками і примушував онука говорити молитви. Пригадався фонтан під горою, куди він, тримаючись за шаровари матері, ходив з нею по воду. Пригадалася худа собака, що лизала його в обличчя, і особливо запах диму та кислого молока, коли він ішов за матір'ю в сарай, де вона доїла корів і топила молоко. Пригадалося, як уперше поголили йому голову, і як у блискучому мідному тазу, що висів на стіні, з подивом побачив свою круглу синяву голову.

І, згадавши себе маленьким, він згадав і про улюбленого сина, Юсуфа, якому він сам уперше поголив голову. Тепер цей Юсуф був уже молодий красунь-джигіт. Він згадав сина таким, яким бачив останній раз. Це було того дня, як він виїздив із Цельмаса. Син підвів йому коня й попросив дозволу провести його. Він був одягнений та

озброєний і тримав за повід свого коня. Рум'яне, молоде, вродливе обличчя Юсуфа та вся висока, тонка постать його (він був вищий за батька) пашили відвагою молодості й радістю життя. Широко, незважаючи на молодість, плечі, дуже широкий, юнацький таз і тонкий, довгий стан, довгі, дужі руки і сила, гнучкість, спритність у всіх рухах завжди тішила батька, і він завжди милувався сином.

— Краще залишайся. Ти один тепер у домі. Бережи і матір і бабку,— сказав Хаджі Мурат.

І Хаджі Мурат пам'ятав той вираз молодечтва й гордоців, з яким, зашарівшись від задоволення, Юсуф сказав, що поки він живий, ніхто не зробить лихого його матері й бабі. Юсуф усе-таки сів верхи і провів батька до ручая. Від ручая він повернувся назад, і з того часу Хаджі Мурат уже не бачив ні дружини, ні матері, ні сина.

І ось цього сина хотів осліпити Шаміль. Проте, що зроблять з його дружиною, він не хотів і думати.

Думки ці так схвилювали Хаджі Мурата, що він не міг більше сидіти. Він схопився і, кульгаючи, швидко підійшов до дверей і, відчинивши їх, гукнув Елдара. Сонце ще не сходило, але було зовсім видно. Солов'ї не вшухали.

— Піді скажи пристава, що я бажаю їхати на прогулянку, і сідлайте коней,— сказав він.

XXIV

Єдиною втіхою Бутлера була весь цей час воєнничя поезія, що нею він захоплювався не тільки на службі, але й у приватному житті. Він, одягнений у черкеський костюм, джигітував верхи

Й ходив двічі в засідку з Богдановичем, хоч обидва ці рази вони нікого не підстерegli й нікого не вбили. Ця сміливість і дружба з відомим сміливцем Богдановичем здавалася Бутлеру чимсь приємним і важливим. Борг свій він заплатив, позичивши гроші в єврея на величезні проценти, тобто тільки відстрочив та відклав нерозв'язане становище. Він намагався не думати про своє становище і, крім войовничої поезії, намагався забути ще у вині. Він пив дедалі більше і день у день дедалі більше морально підупадав. Він уже тепер не був прекрасним Йосифом щодо Марії Дмитрівни, а навпаки, став грубо залищатися до неї, але, на диво собі, зустрів рішучу відсіч, яка дуже присоромила його.

В кінці квітня в укріплення прийшов загін, що його Барятинський призначав для нового походу через усю Чечню, що вважалася непрохідною. Тут були дві роти Кабардинського полку, роти ці за звичаєм, заведеним на Кавказі, були прийняті як гості ротами, що стояли в Куринському. Солдатів розібрали по казармах і частували не тільки вечерею, кашею, яловичиною, але й горілкою, і офіцери розмістилися в офіцерів, та, як і водилося, тутешні офіцери частували тих, що прийшли.

Частування закінчилося пиятикою з співаками, і Іван Матвійович, дуже п'яний, уже не червоний, а блідосірий, сидів верхи на стільці і, вихопивши шаблю, рубав нею уявлених ворогів і то лаявся, то реготав, то обіймався, то танцював під улюблену свою пісню: «Шаміль почав бунтуватися минулими роками, трай-рай-ратай, минулими роками». Бутлер був тут-таки. Він намагався бачити і в цьому воєнну поезію, але в глибині душі йому жалко було Івана Матвійовича,

та зупинити його не було ніякої можливості. І Бутлер, почувачи хміль у голові, тихенько вищов і пішов додому.

Повний місяць світив на білі домики й на каміння дороги. Було видно так, що кожен камінець, соломинка, гній було видно на дорозі. Підходячи до дому, Бутлер зустрів Марію Дмитрівну, в хустці, що закривала їй голову й шию. Після відсічі, яку дала Марія Дмитрівна Бутлеру, він, трохи соромлячись, уникав зустрічі з нею. А тепер, при місячному світлі і від випитої горілки, Бутлер зрадів з цієї зустрічі і хотів знову приластитися до неї.

— Ви куди? — спитав він.

— Та свого старого навідати,— приязно відповіла вона. Вона цілком щиро й рішуче відкидала залицяння Бутлера, але їй неприємно було, що він весь останній час цурався її.

— Чого ж його навідувати, прийде.

— Та чи прийде?

— А не прийде — принесуть.

— Тож-бо, негарно ж це. То не йти? — сказала Марія Дмитрівна.

— Ні, не йдять. А ходімо краще додому.

Марія Дмитрівна повернулась і пішла поруч із Бутлером. Місяць світив так яскраво, що коло тіні, яка рухалася біля дороги, рухалося сяйво навколо голови. Бутлер дивився на це сяйво й збирався сказати їй, що вона так само подобається йому, але не знав, як почати. Вона чекала, що він скаже. Так мовчки вони зовсім уже підходили до дому, коли з-за рогу виїхали вершники. Їхав офіцер з конвоєм.

— Це кого бог несе? — сказала Марія Дмитрівна і оступилася набік.

Місяць світив позад приїжджого, отож Ма-

рія Дмитрівна впізнала його тільки тоді, коли він майже порівнявся з ними. Це був офіцер Каменев, який служив перше разом з Іваном Матвійовичем, і тому Марія Дмитрівна знала його.

— Петре Миколайовичу, ви? — звернулась до нього Марія Дмитрівна.

— Я самий,— сказав Каменев.— А, Бутлер, здрастуйте. Не спите ще, гуляєте з Марією Дмитрівною? Глядіть, Іван Матвійович вам дасть. Де він?

— А от чуєте,— сказала Марія Дмитрівна, показуючи в той бік, звідки линули звуки музики тулумбаса¹ та пісні.— Гуляють.

— Це ж що, ваші гуляють?

— Ні, прийшли з Хасав-Юрта, от і пригощуються.

— А, це добре діло. І я встигну. Я ж бо до нього тільки на хвилину.

— Що ж, справа є? — спитав Бутлер.

— Є невеличка справа.

— Добра чи погана?

— Кому як! Для нас добра, для декого погана.

І Каменев засміявся.

В цей час і піші і Каменев підійшли до дому Івана Матвійовича.

— Чихирьов! — крикнув Каменев козакові,— під'їжджай-но.

Донський козак висунувся з-поміж інших і під'їхав. Козак був у звичайній донській формі, в чоботях, шинелі і з саквами за сідлом.

— Ну дістань-но штуку,— сказав Каменев, злазячи з коня.

¹ Тулумбас — великий барабан.

Козак теж зліз з коня й дістав із саквів мішок із чимось. Каменев узяв з рук козака мішок і за-сунув у нього руку.

— То показати вам новину? Ви не злякайтесь! — звернувся він до Марії Дмитрівни.

— Чого ж боятися? — сказала Марія Дмитрівна.

— Ось вона, — сказав Каменев, дістаючи людську голову й виставляючи її на світло місця. — Впізнаєте?

То була голова, голена, з виступами черепа над очима й чорною стриженою борідкою та підстриженими вусами, з одним розплющеним, другим напівзаплющеним оком, з закривавленим, розрубаним і недорубаним голеним черепом, з загулою чорною кров'ю в носі. Шию було замотано скривавленим рушником. Незважаючи на всі рани голови, в складі посинілих губ був дитячий, добрий, вираз.

Марія Дмитрівна подивилася і, нічого не сказавши, повернувшись, і, швидко ступаючи, пішла в дім.

Бутлер не міг одвести очей від страшної голови. Це була голова того самого Хаджі Мурата, з яким він так недавно проводив вечори в таких дружніх розмовах.

— Як же це? Хто його вбив? де? — спитав він.

Втекти хотів, піймали, — сказав Каменев і віддав голову козакові, а сам увійшов у дім з Бутлером.

— І молодцем умер, — сказав Каменев.

— Та як же це все сталося?

— А ось підждіть, Іван Матвійович прийде, я все докладно розповім. Я ж на те посланий. Розвожу по всіх укріпленнях, аулам показую.

Було послано по Івана Матвійовича, і він, п'яний, з двома теж дуже підпилими офіцерами, повернувся додому й заходився обіймати Каменєва.

— А я вам,— сказав Каменєв,— Хаджі Мурата голову привіз.

— Брешеш! Убили?

— Та тікати хотів.

— Я казав, що обдурить. То де ж вона? голова ота? Покажи.

Гукнули козака, і він уніс мішок з головою. Голову вийняли, і Іван Матвійович п'яними очима довго дивився на неї.

— А все-таки молодчина був,— сказав він.— Дай я його поцілую.

— Так, правда, смілива була голова,— сказав один з офіцерів.

Коли всі оглянули голову, її віддали знову козакові. Козак поклав її в мішок, намагаючись опустити на підлогу так, щоб вона якомога слабкіше стукнула.

— А що ж ти, Каменєв, примовляєш що, коли показуєш? — говорив один офіцер.

— Ні, дай я його поцілую. Він мені шаблю подарував,— кричав Іван Матвійович.

Бутлер вийшов на ганок. Марія Дмитрівна сиділа на другому східці. Вона оглянулася на Бутлера і ту ж мить сердито відвернулася.

— Чого ви, Маріє Дмитрівно? — спитав Бутлер.

— Всі ви горлорізи. Терпіти не можу. Горлорізи, справді,— сказала вона, встаючи.

— Те саме з усіма може бути,— сказав Бутлер, не знаючи, що говорити.— На те війна.

— Війна? — скрикнула Марія Дмитрівна,— яка війна! Горлорізи, от і все. Мертве тіло похо-

вати треба, а вони зуби скалять. Горлорізи, справді,— повторила вона й зійшла з ганку та пішла в дім через задній хід.

Бутлер вернувся до світлиці й попросив Каменева розповісти докладно, як була вся справа.

І Каменев розповів.

Справа була ось як.

XXV

Хаджі Муратові було дозволено кататися верхи поблизу міста неодмінно з конвоєм козаків. Козаків усіх у Нусі була півсотня, з яких розібрано було по начальству чоловік з десять, а решту, коли їх посилати, як було наказано, по десять чоловік, доводилося б наряджати через день. І тому першого дня послали десять козаків, а потім вирішили посилати по п'ять чоловік, просячи Хаджі Мурата не брати з собою всіх своїх нукерів, але 25-го квітня Хаджі Мурат виїхав на прогулянку з усіма п'ятьма. В той час як Хаджі Мурат сідав на коня, військовий начальник помітив, що всі п'ять нукерів збиралися їхати з Хаджі Муратом, і сказав йому, що йому не дозволено брати з собою всіх, але Хаджі Мурат ніби не чув, торкнув коня, і військовий начальник не став наполягати. З козаками був урядник, георгієвський кавалер, в скобку стрижений, молодий, кров з молоком, здоровий русявий хлопець Назаров. Він був старший у бідній старовірській сім'ї, виріс без батька й годував стару матір з трьома дочками та двома братами.

— Гляди, Назаров, не пускай далеко! — гукнув військовий начальник.

— Слухаю, ваше благородіє,— відповів Назаров і, підводячись на стременах, пустив риссю,

притримуючи за плечем гвинтівку, свого доброго великого рудого горбоногого мерина. Чотири козаки їхали за ним: Ферапонтов, довгий, худий, перший злодій і здобичник,— той самий, що продав порох Гамзали; Ігнатов, який відслужував строк, немолодий чоловік, здоровий мужик, що чванився своєю силою; Мишкін, слабосилий малоліток, з якого всі сміялися, і Петраков, молодий білявий, єдиний син у матері, завжди ласкавий і веселий.

Зранку був туман, але до сніданку випогодилося, і сонце блищало на листі, що тільки розпустилося, і на молодій незайманій траві, і на сходах хлібів, і на брижах бистої річки, яку видно було ліворуч від дороги. Хаджі Мурат їхав по волі. Козаки та його нукери, не відстаючи, їхали за ним. Виїхали по волі по дорозі за фортецю. Зустрічалися жінки з кошиками на головах, солдати на возах і рипучі гарби на буйволах. Відїхавши версти зо дві, Хаджі Мурат торкнув свого білого кабардинця; він пішов так швидко, що його нукери йшли великою риссю. Так само їхали й козаки.

— Ех, кінь добрий під ним,— сказав Ферапонтов.— Коли б в ту пору, як він не мирний був, зсадив би його.

— Еге, брат, за цього коника триста карбованців давали в Тифлісі.

— А я на своєму випереджу,— сказав Назаров.

— Як же, випередити,— сказав Ферапонтов.

Хаджі Мурат усе додавав ходу.

— Гей, кунак, не можна так. Тихше! — прокричав Назаров, наздоганяючи Хаджі Мурата.

Хаджі Мурат озирнувся і, нічого не сказавши, їхав і далі з тією самою швидкістю, не зменшуючи ходу.

— Дивись, надумали що, чорти,— сказав Ігнатов.— Бач, луплять. Так пройшли з версту в напрямку до гір.

— Я кажу, не можна,— прокричав знову Назаров.

Хаджі Мурат не відповідав і не оглядався, тільки ще додав ходу і з попередньої швидкості перейшов на скік.

— Брешеш, не втечеш! — крикнув Назаров, якому це дошкулило.

Він ударив нагайкою свого великого рудого коня і, підвівшись на стременах та нагнувшись уперед, пустив його на весь мах за Хаджі Муратом.

Небо було таке ясне, повітря таке свіже, сили життя так радісно грали в душі Назарова, коли він, злившись в одну істоту з добрим, дужим конем, летів по рівній дорозі за Хаджі Муратом, що йому і на думку не спадала можливість чогось сумного або страшного. Він радів з того, що з кожним скоком напивав на Хаджі Мурата й наближався до нього. Хаджі Мурат зрозумів з тупоту великого коня козака, який наближався до нього, що він незабаром повинен наздогнати його, і, взявшись правою рукою за пістолет, лівою став злегка стримувати свого розпаленого кабардинця, який чув за собою кінський тупіт.

— Не можна, кажу! — гукнув Назаров, майже рівняючись з Хаджі Муратом і простягаючи руку, щоб схопити за повід його коня. Та не встиг він схопити за повід, як розітнувся постріл.

— Що ж це ти робиш? — закричав Назаров і схопився за гуди.

— Бий їх, хлопці,— промовив він і, хитаючись, повалився на луку сідла.

Але горці раніше, ніж козаки, взялися за

зброю й били козаків з пістолетів і рубали їх шаблями. Назаров висів на шиї коня, який носив його навколо товаришів. Під Ігнатовим упав кінь, придушивши йому ногу. Двоє горців, вихопивши шаблі, не злазячи, краяли його по голові й руках. Петраков кинувся був до товариша, але тут-таки два постріли, один в спину, другий у бік, спалили його, і він, як мішок, повалився з коня.

Мишкін повернув коня назад і помчав до фортеці. Ханефі з Хан-Магомою кинулись за ним, та він був уже далеко спереду, і горці не могли наздогнати його.

Побачивши, що вони не можуть наздогнати козака, Ханефі з Хан-Магомою вернулися до своїх. Гамзало, добивши кинджалом Ігнатова, дорізав і Назарова, зваливши його з коня. Хан-Магома здіймав з убитих сумки з патронами. Ханефі хотів узяти коня Назарова, але Хаджі Мурат крикнув йому, що не треба, і пустився вперед по дорозі. Мюриди його помчали за ним, відганяючи від себе коня Назарова, що біг за ними. Вони були вже версти за три від Нухи серед рисових полів, коли розітнувся постріл з башти, що означав тривогу.

Петраков лежав навznak з розрізаним животом, і його молоде обличчя було звернене до неба, і він, як риба, схлипуючи, вмирав.

— Батечку, батечку мій рідний, що нароби-ли! — скрикнув, схопившись за голову, начальник фортеці, коли довідався про втечу Хаджі Мурата. — Голову стяли! Випустили, розбійники! кричав він, слухаючи донесення Мишкіна.

Тривогу було дано всюди, і не тільки всіх козаків, що були в наявності, було послано за вті-

качами, але зібрано було й усіх, яких можна було зібрати, міліціонерів з мирних аулів. Оголошено було тисячу карбованців нагороди тому, хто привезе живого чи мертвого Хаджі Мурата. І через дві години після того, як Хаджі Мурат з товаришами поскакали від козаків, понад дві сотні чоловік кінних мчали за приставом шукати й ловити втікачів.

Проїхавши кілька верст великою дорогою, Хаджі Мурат стримав свого білого коня, що тяжко дихав та посірів від поту, і зупинився. Праворуч від дороги видно було скелі й мінарет аула Беларджика, ліворуч були поля, і в кінці їх видно було річку. Незважаючи на те, що шлях у гори лежав праворуч, Хаджі Мурат повернув у протилежний бік, ліворуч, розраховуючи на те, що погоня кинеться за ним саме праворуч. А він, без дороги переправившись через Алазань, виїде на велику дорогу, де його ніхто не чекатиме, і проїде нею до лісу і тоді вже, знову переїхавши через річку, пробереться в гори. Вирішивши це, він повернув ліворуч. Та доїхати до річки було неможливо. Рисове поле, через яке треба було їхати, як це завжди робиться весною, було тільки що залите водою й перетворилося на трясовину, в якій вище за бабки грузли коні. Хаджі Мурат та його нукери брали праворуч, ліворуч, думаючи, що знайдуть сухіше місце, але те поле, на яке вони потрапили, було все рівномірно залите й тепер його просякла вода. Коні з звуком бахкання корка витягали ноги, що застрягали в грузькому болоті, і, пройшовши кілька кроків, тяжко дихаючи, зупинялися.

Так вони бились так довго, що почало смеркати, а вони все ще не доїхали до річки. Ліворуч був острівець кущів, які вже розпустились, і

Хаджі Мурат вирішив заїхати в ці кущі і там, давши відпочинок змученим коням, пробути до ночі. Заїхавши в кущі, Хаджі Мурат і його нукери злізли з коней і, стриоживши їх, пустили пастися, а самі попоїли взятого з собою хліба й сиру. Молодий місяць, що світив спочатку, зайшов за гори, і ніч була темна. Солов'їв у Нусі було особливо багато. Два було й у цих кущах. Поки Хаджі Мурат із своїми людьми гомонів, в'їжджаючи в кущі, солов'ї замовкли. Але, коли затихли люди, вони знову затьохкали, перегукуючись. Хаджі Мурат, прислухаючись до звуків ночі, мимоволі слухав їх.

І їх свист нагадав йому ту пісню про Гамзата, яку він слухав сьогодні вночі, коли виходив по воду. Він кожна хвилину тепер міг бути в тому ж становищі, в якому був Гамзат. Йому подумалося, що це так і буде, і йому раптом стало серйозно на душі. Він розстелив бурку й зробив намаз. І ледве тільки закінчив його, як почулися звуки, що наближалися до кущів. Це були звуки великої кількості кінських ніг, що ляпали по трясовині. Бистроокий Хан-Магома, вибігши на один край кущів, побачив у п'їтми чорні тіні кінних і піших. Ханефі побачив такий самий натовп з другого боку. Це був Карганов, повітовий військовий начальник, із своїми міліціонерами.

«Що ж, будемо битися, як Гамзат», — подумав Хаджі Мурат.

Після того, як дано було тривогу, Карганов із сотнею міліціонерів і козаків кинувся навздогін Хаджі Муратові, але ніде не знайшовши ні його, ні слідів його, Карганов уже повертався безнадійно додому, коли надвечір йому зустрівся старий чоловік. Карганов спитав у старого, чи не бачив він шістьох кінних? Старий відповів, що

бачив. Він бачив, як шість кінних кружляли по рисовому полю й в'їхали в кущі, де він збирав дрова. Карганов, захопивши з собою старого, вернувся назад і, з вигляду стриножених коней впевнившись, що Хаджі Мурат тут, вночі вже оточив кущі і став чекати ранку, щоб узяти Хаджі Мурата, живого чи мертвого.

Зрозумівши, що його оточено, Хаджі Мурат побачив у середині кущів стару канаву й вирішив засісти в ній та відбиватися, поки будуть заряди й сили. Він сказав це своїм товаришам і звелів їм робити завал на канаві. І нукери ту ж мить заходилися рубати гілки, копати кинджалами землю й робити насип. Хаджі Мурат працював разом з ними.

Тільки-но стало розвиднятися, як до кущів близько під'їхав сотенний командир міліції й закричав:

— Гей! Хаджі Мурат! Здавайся! Нас багато, а вас мало.

У відповідь на це з канави показався димок, клацнула гвинтівка, і куля влучила в міліціонерського коня, який шарахнувся під вершником і став падати. Слідом за цим затріщали гвинтівки міліціонерів, що стояли по краю кущів, і кулі їх з свистом і дзижчанням оббивали листя й гілля та влучали в завал, але не влучали в людей, що сиділи за завалом. Тільки одного коня Гамзали, що відбився від інших, було підбито ними. Кінь був поранений у голову. Він не впав, але, розірвавши триногу, здіймаючи тріск, по кущах, кинувся до інших коней і притулився до них, поливаючи кров'ю молоду траву. Хаджі Мурат та його люди стріляли лише тоді, коли хто-небудь з міліціонерів висувався наперед, і рідко проминали ціль. Три чоловіка з міліціонерів було поранено, і

міліціонери не тільки не наважувалися кинутись на Хаджі Мурата та його людей, але все більше й більше віддалялися від них і стріляли лише зда- лека навмання.

Так тривало понад годину. Сонце зійшло на півдерева, і Хаджі Мурат уже думав сісти на коней і спробувати пробитися до річки, коли по- чулися вигуки новоприбулої великої партії. Це був Гаджі-Ага мехтулінський із своїми людьми. Їх було чоловік з двісті. Гаджі-Ага був колись кунаком Хаджі Мурата і жив з ним у горах, але потім перейшов до росіян. З ними був Ахмет-Хан, син ворога Хаджі Мурата. Гаджі-Ага, так само як Карганов, почав з того, що закричав Хаджі Муратові, щоб він здавався, але так само, як і перший раз, Хаджі Мурат відповів пострілом.

— В шаблі, хлопці!—гукнув Гаджі-Ага, вихо- пивши свою, і почулися сотні голосів людей, що з вереском кинулися в кущі.

Міліціонери вбігли в кущі, але з-за завалу за- тріщало один за одним кілька пострілів. Чоло- віка зо три впало, і ті, що нападали, зупинилися на краю кущів і теж стали стріляти. Вони стрі- ляли, разом з тим потроху наближались до за- валу, перебігаючи від куща до куща. Деякі всти- гали перебігти, а деякі потрапляли під кулі Хаджі Мурата і його людей. Хаджі Мурат бив без про- маху, так само рідко випускав постріл даремно Гамзало і кожного разу радісно верещав, коли бачив, що кулі його влучали. Курбан сидів край канави й співав: «Ля іллях іль алла» і, не квап- лячись, стріляв, але влучав рідко. А Елдар трем- тів усім тілом від нетерплячки кинутись на воро- гів з кинджалом і стріляв часто та як-небудь, без- перестанку озираючись на Хаджі Мурата й вису- ваючись з-за завалу. Волохатий Ханефі з засука-

ними рукавами і тут виконував обов'язки слуги. Він заряджав рушниці, що їх передавали йому Хаджі Мурат і Курбан, старанно заганяючи залізним шомполом загорнуті в масні хлюсти кульки й підсипаючи з натруски сухого порошу на полички. А Хан-Магома не сидів, як інші в канаві, а перебігав з канави до коней, заганяючи їх у безпечніше місце, і, не перестаючи, верещав та стріляв з руки, без підсошок. Його першого поранили. Куля влучила йому в шию, і він сів назад, плюючи кров'ю й лаючись. Потім поранено було Хаджі Мурата. Куля пробила йому плече. Хаджі Мурат вирвав вату з бешмета, заткнув собі рану й далі все стріляв.

— Кинемось з шаблями, — втретє сказав Елдар.

Він висунувся з-за завалу, ладен кинутися на ворогів, але ту ж хвилину куля вдарила в нього, і він захитався і впав навзнік на ногу Хаджі Муратові. Хаджі Мурат глянув на нього. Баранячі, прекрасні очі пильно й серйозно дивилися на Хаджі Мурата. Рот, з випнутою, як у дітей, верхньою губою, сіпався, не розтуляючись. Хаджі Мурат витяг з-під нього ногу і знову цілювся. Ханефі нагнувся над убитим Елдаром і став вибирати невістріляні заряди з його черкески. Курбан тимчасом усе співав, повільно заряджаючи й цілячись.

Вороги, перебігаючи від куша до куша з гиканням і вереском, все ближче й ближче присувалися. Іще куля влучила Хаджі Мурата в лівий бік. Він ліг у канаву й знову, вирвавши з бешмета шматок вати, заткнув рану. Рана в бік була смертельна, і він почував, що вмирає. Спогади й образи з надзвичайною швидкістю змінювалися в його уяві одне одним. То він бачив перед

собою силача Абунунцал-Хана, як той, притримуючи рукою відрубану, звислу щоку, з кинджалом у руці кинувся на ворога; то бачив кволого, безкровного старого Воронцова з його хитрим білим обличчям і чув його лагідний голос; то бачив сина Юсуфа, то дружину Софіат, то бліде, з рудою бородою й прижмуреними очима лице ворога свого Шаміля.

І всі ці спогади перебігали в його уяві, не викликаючи в ньому ніякого почуття: ні жалю, ні злоби, ні будь-якого бажання. Все це здавалося таким нікчемним порівняно з тим, що починалося і вже почалося для нього. А тимчасом його дуже тіло далі робило почате. Він зібрав останні сили, підвівся з-за завалу й вистрілив із пістолета в людину, що підбігала до нього, і влучив у неї. Людина впала. Потім він зовсім виліз із канави й з кинджалом пішов просто, тяжко кульгаючи, назустріч ворогам. Пролунало кілька пострілів, він захитався і впав. Кілька міліціонерів з триумфуючим верещанням кинулись до тіла, що впало. Але те, що здавалося їм мертвим тілом, раптом заворушилось. Спочатку підвелася заюшена, без папахи, голена голова, потім підвівся тулуб, і, вхопившись за дерево, він підвівся весь. Він таким здавався страшним, що ті, що підбігали, зупинилися. Та раптом він здригнувся, відкинувся від дерева і з усього зросту, як підкошений реп'ях, упав ниць і вже не рухався.

Він не рухався, але ще почував. Коли перший, що підбіг до нього, Гаджі-Ага вдарив його великим кинджалом по голові, йому здалося, що його молотком б'ють по голові, і він не міг зрозуміти, хто це робить і навіщо. Це була остання його свідомість зв'язку із своїм тілом. Більше він уже нічого не почував, і вороги топтали й різали те,

що не мало вже нічого спільного з ним. Гаджі-Ага наступив ногою на спину тіла і двома ударами відтяв голову та обережно, щоб не забруднити кров'ю чув'яків, відкотив її ногою. Червона кров ринула з артерії шиї і чорна з голови та залила траву.

І Карганов, і Гаджі-Ага, і Ахмет-Хан, і всі міліціонери, як мисливець над убитим звіром, зібралися над тілами Хаджі Мурата та його людей (Ханефі, Курбана та Гамзалу зв'язали) і, в пороховому диму, ті, що стояли в кущах, весело розмовляючи, тріумфували свою перемогу.

Солов'ї, що замовкли під час стрілянини, знову затьохкали, перше один близько і потім інші на далекому кінці.

Ось оцю саме смерть і нагадав мені розчавлений реп'ях серед зраного поля.

Редактор О. Н у ж н и й
Техредактор О. Я х н і с
Худ. редактор А. Д е в я н і н
Коректор З. Д я ч е н к о

Л. Н. Толстой. Хаджи Мурат
(На українском языке)

БФ 00540. Підписано до друку 6/III 1950 р. Друк. арк. 10,25. Обл.-вид.
арк. 6,97. В друк. арк. 25920 зн. Формат паперу 54×84/16.

Надруковано в друкарні М-123 з матриць 4-тої Республіканської
поліграфічної ф-ки, м. Київ.

Ціна 2 крб. 50 коп.

ДЕРЖЛІТВИДАВ УКРАЇНИ